

WUGONDZISI HI TIRIMI TIMBIRI TIKWENI GA MUSAMBIKI NDLELA YA MAGONDZISELA

Gervásio Chambo
Feliciano Chimbutane
José M. García-Miguel
Fernando Ramallo (murangeli)
Susana Rodríguez Barcia

**WUGONDZISI HI TIRIMI
TIMBIRI TIKWENI GA
MUSAMBIKI
NDLELA YA MAGONDZISELA**

TIVISU WA BHUKU

Hlokomhaka

Wugondzisi hi tirimi timbiri tikweni ga Mosambiki: Ndlela ya magondzisela

Vatumbunukisi

Gervásio Chambo

Feliciano Chimbutane

José M. García-Miguel

Fernando Ramallo (murangeli)

Susana Rodríguez Barcia

Mutoloki

Zeferino Ugembe

Mukambisisi wa matsalela

Henrique Mateus

Wululamisi ga bhuku, wukombisi, wugandlisi

Irisar Deseño e Impresión

Tsalisu

ISBN: 978-84-8158-866-8

Kandziyisu

Univhersidade ya Vhigo

Bhuku legi gitumbunuka hi kusapotiwa hi Xunta ya Galiza. Tsutsu wa gona wuli mawokweni ya tlawa wa EDUBILMO (Univhersidade ya Vhigo ni Univhersidade Eduardo Mondlane), kungahi mawonela ya Xunta ya Galiza.

Xaxametu

KUBONGA	5
GEZU GOSANGULA	6
CIPANDZI COSANGULA. WUGONDZISI HI TIRIMI TIMBIRI KOTA NDLELA	
YOHLULA KUHAMBANAHAMBANA	7
Gezu gosangula	7
Xana hitiva yini hi wugondzisi hi tirimi timbiri?	8
Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri	9
Wugondzisi hi tirimi timbiri	10
Wugondzisi hi tirimi timbiri misaveni	10
CIPANDZI CA WUMBIRI. TIRIMI TA TIKOHOMBI AFRIKA	13
Mawonela ya tolovelu	13
Tirimi ta Bhantu	15
Mawumbela ya tirimi ta Bhantu	16
Tirimi, miganga ni mahanyela	18
CIPANDZI CA WUNHARU. TIRIMI NI WUGONDZISI TIKWENI GA MUSAMBIKI	23
Tirimi ta Musambiki	23
Tirimi ta Bhantu ta Musambiki	23
Makungu ya matirisela ya tirimi tikweni ga Musambiki	26
Xana hiwahi matshamela ya tirimi ka mitiru ya wugondzi?	27
Gondziselelu ya vavasati, Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri Musambiki ni tumbunuku wa wugondzisi hi tirimi timbiri	28
Tindlela ta magondzisela ya tirimi ta Musambiki ni matirisela ya longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri	30
Wugondzisi hi tirimi timbiri tikweni: xana hicihi civangelu, kona zvifela kuyini?	32
Xana kunyimelwa yini hi vagondzisi ndzeni ka wugondzisi hi tirimi timbiri?.....	33
CIPANDZI CA WUMUNI. LIRIMI, MAHANYELA NI WUGONDZISI: CITSHWA	36
Citshwa ni vawulawuli va cona	36
Ciyimu ca matsalela ya lirimi ya Citshwa	37
Lirimi ya Citshwa ndzeni ka longoloku wa wugondzisi tikweni ga Musambiki	43
CIPANDZI CA WUTLHANU. MITIRU YOMAHA	44
CITLHAMUSELA MAGEZU	55
XAXAMETU WA MABHUKU	58
CIYENGETELU. ZVITLHAMUSAMAGEZWANA YA WUTIVI	60

Kubonga

Bhuku legi gikumeka ka mitiru ya wuhlengeli ga wuyandzisi, givitaniwaku ku Wugondzisi ga wutivi ni mamahela, wumahi, wutirisi ni wutiyisi ga mitiru ya tigondzu ndzeni ka Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri tikweni ga Musambiki. Tiru lowu wusapotiwa hi Xunta ya Galiza ni Univhersidade ya Vhigo (2019-2020). Hikwalahu, habonga zvineni wuseketeli gabze ka tiru lowu. Habonga Murangelinandza wa Ndzawulu ya ta Wuwoneleliwumunhu, Wutivisi Matikuhandle ni Wutirisanu wa Univhersidade ya Vhigo hi wuseketeli gakwe ga lisima. Habonga kambi wuseketeli ga Univhersidade ya Eduardo Mondlane, cikola ca hombe leci vatsali vambiri va bhuku legi valumbaku kona.

Ka vagondzisi va wugondzisi hi tirimi timbiri, Adélia Zavale na Virgílio Arnaldo, havabonga hi wuhlengeli gabze ga lisima kuwumbeni ka zvitlhamusela magezwana lezvi hizvikombisaku ka ciyengetelu ca bhuku legi. Habonga ngovhu ka Zeferino Ugembe, mutoloki wa bhuku legi nayena Henrique Mateus mukambisisi wa matsalela ya lirimi la Citshwa.

Hikugumesa, hitsumba lizvaku tiru lowu wutavi civhunu ka Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri tikweni ga Musambiki. Tlhatakumbiri, hatsumba lizvaku tiru lowu wutahlamula zvivilelu zva tigondzu – ka vagondzisi ni vagondzi. Hikwalahu, hinyikela kubonga ka hina ka wuhosi ga wugondzisi, ngovhungovhu ka vagondzisi ni vagondzi va zvikola zva Musambiki, lava hitsumbaku lizvaku bhuku legi gitavavhunetela mitirweni yabze.

Ka votlhe hinyikela kubonga ka hina!

Gezu gosangula

Tikweni ga Musambiki kutlhangeni tirimi tinyingi ni mitumbunuku yohambanahambana, hikwalahu, bhuku legi gitsaliwa nakutsumbiwa lizvaku gitavi civhunu ca hombi ka vagondzisi, hakuva mitirweni yabze ya siku gin'wi ni gin'wani vayisa mahlweni mitiru ya Wugondzisi hi Tirimi Timbiri, leyi yipaluxweku tikweni hi lembi ga 2004. Longoloku lowu wukombisa kutiyisa ka nayu wa matirisela ya tirimi, nawukombisa kambi bhindzu ga kunyika lisima tirimi ta tiku. Hikwalahu, kongometu wa bhuku legi kuhendleleta mitiru ya wutivi leyi yifanelaku kutirisiwa cilaweni ca tigondzu. Bhuku legi gingahatirisiwa kambi ka tigondzu ta kubuvhisisa vagondzisi va longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri.

Bhuku legi giyavanyisilwi hi tlhanu wa zvipandzi ni cin'wi, handli ka cipandzi leci ca gezu gosangula ni cipandzi ca xaxametu wa mabhuku. Cipandzi cosangula, hlokomhaka yili “Wugondzisi hi tirimi timbiri kota ndlela yohlula kuhambanahambana”. Ka cipandzi leci, hiramba votlhe vanhu maringanu yaku hipimisa zvin'wi ni kuxopaxopa bhindzu ga wugondzisi hi tirimi timbiri, ni kuveka mawonela ya hina ka longoloku lowu wunyakaku lisima tirimi ta Musambiki, leti tichipisiwaku hi kota ya Ciputukezi, ni kukambisisa tindlela tinyikaku kuyandza ka wutomi ga vanatiku.

Cipandzi ca wumbiri, “Tirimi ta tikuhombi Afrika”, cikombisa tigondzu ta tirimi ta tikuhombi Afrika, tiku ga tirimi tinyingi tohambanahambana lomu misaveni. Cipandzi leci cikombisa, kambi, tirimi hi zvipandzi zva tona, tirimi vatlhanganaku hi tona vanhu, mafambisela ni matshamela mahambanyisaku tirimi ta Bhantu ta Afrika Dzonga wa Sahara.

Cipandzi ca wunharu, “Tirimi ni wugondzisi tikweni ga Musambiki”, cikombisa matshamela ni matirisela ya tirimi ta tiku ga Musambiki, tsengu wa vawulawuli va tirimi, nayu wa mafambisela ya tirimi ta tiku, bhindzu ni zvithikamezu zva wugondzisi hi tirimi timbiri. Cipandzi leci ciwulawula kambi hi kuyandzisa ka Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri tikweni ga Musambiki ni longoloku wa gondziselelu ya vavasati hi tirimi ta Musambiki.

Cipandzi ca wumuni, “Lirimi, mahanyela ni wugondzisi: Citshwa”, cidlunyatisa matshamela ni matirisela ya lirimi la Citshwa, matirisela ya nayu wa fumu, kuyandza ni matshamela ya lirimi ndzeni ka longoloku wa wugondzisi tikweni ga Musambiki, ni kuxiyaxiya mihandzu ya kutirisa ka lirimi ndzeni ka longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri.

Cipandzi ca wutlhanu cikombisa khumi (10) ga mitiru yingatirisiwa cilaweni ca tigondzu hi zvigava zvohambana zva kubhulisana ka vagondzisi ni vagondzi. Mitiru leyi yipimisilwi hi ndlela yovevuka mayelanu ni tifanelo ta vagondzisi. Yin'wani ka yona yazvikota kutirisiwa cilaweni ca tigondzu, kasi yin'wani yingahatirisiwa handle ka cilawu ca tigondzu, hi kufambeni ka cikhati.

Hikugumesa, hikombisa citlhamusela magezu, leci ciyavanyisilweku hi zvipandzana zvinharu. Ka cipandzana cosungula hixaxameta magezu ya wutivi, lawa matirisilweku ka bhuku legi na malava tlhamuselu ndzeni ka mhaka yokari. Ka cipandzana ca wumbiri hikombisa timhaka timbiri ta magezu ya wutivi gokari, gin'wi ga wutivi ga mahanyela ni gin'wani ga wutivi ga matematika. Timhaka leti tipatsa magezu ya wutivi hi tirimi timbiri – Ciputukezi ni Citshwa.

CIPANDZI COSANGULA. Wugondzisi hi tirimi timbiri kota ndlela yohlula kuhambanahambana

Gezu gosangula

Inyan'waka, kuni tsengu wuringana 8000 wa tirimi leti tipatsaneku misava yotlhe, tin'wani ka tona tiwulawuliwa hi mazanazana ya vanhu, kasi tin'wani tiwulawuliwa hi tsengu wunga hasi ka zana ga vanhu. Hikwalahu, kuhambanahambana ka mawulawulela ya tirimi ka hombi ngovhu. Zvitidlunya ku tirimi tingani vawulawuli vatsongwani titafula ndzeni ka cikhatanyana, hakuva wutomi ga lirimi gipimiwa hi tsengu wa vawulawuli ni kuyandza ka citshungu. Tirimi tingani vawulawuli vatsongwani tikumeka migangeni leyi kuteleku vanhu vahombi, vanhu vangahiku ni matimba ya kuyandza hambi kutluleta lirimi yabze ka zvizukulwana.

Hikumahaloku, zvitidlunya ku wugondzisi gini lisima ngovhu kuseketeleni ka wutomi ga tirimi totlhe, ngovhungovhu tirimi tingatirisiwiki ka tigondzu. Wugondzisi ga tirimi gini lisima ngovhu kuyakeni ka mahanyisanela maneni, ya chuseku ni kuseketeleni ka kuhlula mahanyela yohambana.

Ka mahanyela ya chuseku, wugondzisi gikomba lisima yaku akuna vanhu “vatsongwani hi ciyimu”; vanhu votlhe vafana, vani tamu wotifuma, vachusikile, vapimisa ni kuzvitiva livzaku vafanela kuchivirika kasi vahlula mahanyela lawa manyikaku lisima lixaka yokari ya vanhu kuhundza yin'wani. Kuya hi magezu ya Freire (1969), “wugondzisi i ndlela ya khululeku”, leyi yiyandzisaku wutomi ga vanatiku.

Lomu ka matiku kuwulawulwaku tirimi tinyingi, wugondzisi hi tirimi timbiri (kumbi tirimi tohambanahambana) gikomba ndlela ya magondzisela ya lisima. Wugondzisi hi tirimi timbiri ginyika lisima ya mahlayisela ya tirimi ni mahanyela ya vanhu ka cikhati cotlhe.

Wugondzisi hi tirimi timbiri zwiwula kutsombana ka wutlhari, wutivi, mamahela ni mayalakanyela yohambanahambana. Tindlela ta mafambisela ya wugondzisi hi tirimi timbiri atifani, hambi tindlela ta matirisela ya longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri tatshuka tingafambelani. Hikwalahu, longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wufanela kuhambana ni mipimisu yokala yingavhuni chumu, kasi kawoniwa matshamela ya zviyimu hi kuhambana ka zvona, lezvi zvinyikaku kupimisa, kutiyisa ni kuyandzisa ka longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri, lowu wuvhunaku citshungu cotlhe, kusukela ka vagondzisi, vagondzi ni tixaka. Hikwalahu, hifanela kutiva livzaku: chumu wungavi ni civhunu ka matshamela yokari, watshuka wungavhuni ka matshamela man'wani.

Xana hitiva yini hi wugondzisi hi tirimi timbiri?

Tirimi leti higondzaku kuwulawula loku hipsaliwa, leti hisangulaku mahanyela ni wuhlengeli ga hina nahiwulawula tona, tini lisima ngovhu wuton'wini ga hina ga siku gin'wi ni gin'wani. Hikwalahu, kusukela wun'wananini ga hina tirimi leti tifanela kucheliwa kota laha lixakeni ni ka milongoloku yotlhe ya tigondzu. Hikumahaloku, milongoloku leyi yitirisaku tirimi ta mabeleku (lirimi ya mabeleku) ka makalasi yosangula ya wugondzisi, kumbi bhuku, kumbi tlawa wa mabhuku ya tigondzu ta lehehla, minyika kungangamela ka vagondzi hakuva vakuma wutlhari gisva, legi gipaluxiweku ni kuseketelwa lomu zvikoleni. Mitiru ya lixaka leyi hi yona yiwulwaku ku i wugondzisi hi tirimi timbiri. Loku mawonela lawa amafana ka tirimi totlhe ta misava, kupatsa ni tirimi leti tiwulwaku ku "ta tumbunuku", "ta tshomba", "ta kutsongohatwa" kumbi "ta mabeleku" zwiwatawi ni lisima ya hombi ka milongoloku ya wugondzisi, ni man'wani matshamela ya mahanyela ya vanhu.

Kutlhangaana ka tirimi timbiri kumbi tirimi tiningi zvisuketeli kameni wa wukolonyi, laha zvimahileku lizvaku lixaka yokari ya vanhu yidhumela lixaka lin'wani, kungavi wukolonyi gimahilweku ndzhaku ka masiku, kumbi wukolonyi ga nyan'waka legi givitanwaku ku i tlhanganu wa mahanyela ya vanhu misaveni. Kuni tirimi titsongwani ta Wuropa, tihangalasilweku hi matiku wotlhe ya misava. Mhaka leyi yimahili lizvaku tirimi "tokala venyi" tivi tona tingatiyisiwa minayweni ya mifumu, tivi tona kambi tiwulawulwaku hi vanhu, timaha lizvaku vanhu vatsika kuwulawula tirimi tabze ta mabeleku, leti vangawulawula hi mazanazana ya malembi. Ka matiku manyingi tirimi ta zvikolonyi hitona basi tigondzisiwaku lomu zvikoleni zvinga nayweni. Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wukongoma kuhlula mahanyela ya cihlawuhlawa, ya kutsimbeketa van'wani, mahanyela mangabasangiku.

Wugondzisi hi tirimi timbiri gikombisili mihandzu ya lisima ka vagondzi ni ka mitiru yotlhe ya mahanyela ni wuhlengeli, loku mitiru leyi yipimisiwa ni kutirisiwa hi tindlela tineni. Hiwula hi bhindzu gokuma wutivi, tigondzu, kutiva tumbunuku, kulondzowota zvilu, kutiva lisima ya mahanyela, wuhlengeli ni kutiva nayu wa mafambisela ya zvilu hi kuhambana ka zvona, lezvi zvikongomaku kukhulula vanhu ka mahanyela yohambana. Wugondzisi hi tirimi timbiri, loku gilandziwa khwatsanyana, gitavi ndlela ya malondzowotela ya tirimi lomu tixakeni, gitavi ndlela yofuvisa matshamela yohambana lawa mahundzukileku mukhuva wa mahanyela ya nyan'waka. Wugondzisi hi tirimi timbiri wungavi lixaka lin'wi ni "makungu yotlakusa lirimi" (García 2009). Hikumahaloku, kungapimiswi lizvaku wugondzisi hi tirimi timbiri gineni ka vanhu votlhe ke; gifanela kuxiyaxiyiwa kufana ni wugondzisi gotlhe ga tixaka tin'wani. Wugondzisi legi gifanela kuxiyaxiyiwa hi vanhu votlhe vanga ka ciyimu ciringanaku, kusukela lixakeni, vagondzisi ni vagondzi.

Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri

Tirimi timbiri tazvikota kutirisiwa ndzeni ka longoloku wa wugondzisi gokari, kanilezvi kungawulwi lizvaku i longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri. Loku lirimi yin'wi ka tona litirisiwa tsena kugondzisa bhuku gokari, kumbi kugondza lirimi yaleyo, kungawulwi ku i longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri. Himawulela man'wani, kunani kugondza lirimi lokari, ni kugondza zvilu hi lirimi lokari – zvilu lezvi zva zvimbiri zvihambeni ngovhu. Hikwalahu, loku kuwuliwa lizvaku wugondzisi hi tirimi timbiri kumbi tirimi tiningi kuwuliwa lizvaku totlhe tirimi tifaneli kuvi tirimi togondza zvilu hi tona.

Kuni milongoloku yimbiri yohambana ka wugondzisi hi tirimi timbiri: mun'wi wuvitaniwa ku “wa nyalidedi” (kumbi wa kuhungulwa), ni wun'wani “wa tamu” (kumbi wuyengetwa) (Baker na Prys Jones 1998). Kongometu wa longoloku wusangula kuyan'wela kumbi kulandzisela lirimi ya tamu; himawulela man'wani, i longoloku wogondzisa tirimi timbiri wokala tamu. Kongometu wa milongoloku ya “tamu” kugondzisa tirimi timbiri hi tiyisu, ni mihandzu ya tona leyi yiyandzisaku mitiru ya mahanyela ni wugondzisi. Cin'wi ca zvikombisu zva longoloku wa nyalidedi hi leci civitaniwaku ku i “longoloku wa wugondzisi wocica lirimi”, laha kugondzisiwaku kulera ni kutsala hi lirimi ya mabeleku ka malembi yosangula ya cikola, hi ndzhaku kutirisiwa lirimi yin'wi ya tamu leyi kugondziwaku hi yona kala magumu ya tigondzu. Kongometu wa wugondzisi legi kutiyisa lirimi yin'wi leyi yingabohiwa nayweni wa fumu, kanilezvi kuhi ni cikhatanyana ca kugondza hi lirimi ya mabeleku. Lezvo zviwula lizvaku, kongometu wa longoloku lowu kuchipisa tirimi ta mabeleku. Longoloku lowu wulava ngovhungovhu kuchivirika ka vagondzisi ka malembi yosangula ya cikola.

Longoloku wa tamu wuyavanyisiwa kambi hi milongoloku yimbiri, yinga leyi: longoloku wa wuhlayisi ni longoloku wa wuyandzisi ga tirimi. Longoloku wa wuhlayisi wutirisiwa lomu ka tirimi tingani vawulawuli vatsongwani. Lezvi zviwula lizvaku tirimi tingani vawulawuli vatsongwani atitsongohatwi. Tirimi leti tifanela kuchelwa kota ni kuvi titirisiwa kugondza hi tona mabhuku yohambanahambana ya tigondzu totlhe tibohilweku hi nayu, kusukela ka tigondzu ta cigava cosangula kala ka tigondzu ta cigava ca wumbiri. Longoloku wa wuhlayisi wutirisiwa kuya hi matshamela ya ndawu. Lomu ka tindawu leti kongometu kunga kulondzowota lisima ni matirisela ya tirimi tingani vawulawuli va vatsongwani, zvazvikota kuchelwa kota tirimi leto kuhundza lirimi leyi yitiyisilweku hi nayu wa fumu; tirimi ta tigondzu tiyavanyisilwi hi tsengucizana wa 60% kuya ka 40%.

Hambilezvi longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wahi pfukukeni tikweni ga Musambiki, nawutshamisili kukhwa wa “wucici ga wuhlayisi”, wona wulumba longoloku wuranga wa nyalidedi. Longoloku lowu wuli ndleleni yolungisiwa ndzeni ka Longoloku wa Wuyandzisi ga Wugondzisi hi Tirimi Timbiri (2020-2029), laha akucica ka lirimi kumahi waku hi zvigava, kusukela ka bhuku ga 3^{ru}, kala ka bhuku ga 6^{wi}, kugumeseni ka cigava cosangula. Longoloku lowu wahambana ni longoloku wa kali. Ka longoloku wa kali, zvikambelu zva wugamu zvimahiwa hi Ciputukezi basi, kasi ndzeni ka longoloku wa 2020-2029, zvimahiwa hi Ciputukezi ni tirimi ta Musambiki.

Kongometu wa longoloku wa wuyandzisi kugondzisa lirimi ya wumbiri hi tshimatshima, kanilezvi, nakungachipisiwi kuyandza ka tigondzu hi lirimi ya mabeleku ya vagondzi. Milongoloku leyi ayina cikurumeta, yimahelwa vapsali lava vanavelaku kuwona vana vavona navagondza hi tirimi tin'wani handli ka tirimi tabze.

Wugondzisi hi tirimi timbiri

Handli ka lezvi zvingawulwa ndzhaku, matshamela makarata ngovhu, hikwalahu, tindlela topola mamahela man'wani ya lisima tifanela kuxiyaxiyiwa. Himawulela man'wani, longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri ni matirisela ya wona ka tigondzu ta siku gin'wi ni gin'wani wahambanahambana. Loku hikambisisa khwatsi longoloku lowu, hazwiwona lizvaku akuhambanahambana ka tirimi azviwuli chumu. Tsalwa ga munhu wutiva tirimi tinyingi gini kupatsana ka magezu, hikwalahu, azvihehuki kuhambanyisa magezu ya lirimi yin'wi ni magezu ya lirimi yin'wani. Mhaka leyi yiwula lizvaku laha kumbhelaku lirimi yin'wi hi laha kusangulaku lirimi yin'wani, kumbi tirimi tin'wani leti awulawulaku munhu. Hikumahaloku, wugondzisi hi tirimi timbiri kumbi tirimi tinyingi wufambelana ni wutivi ga tirimi tinyingi. Hikwalahu, mawulela ya ku "muwulawuli wa lirimi ya tumbunuku", "lirimi ya mabeleku" kumbi "lirimi" mafanela kukambisisiwa. Kufanela kupoliwa mawulela man'wani, lawa makongomaku kukarateka kuwonekaku lomu mitirweni ya hina ya siku gin'wi ni gin'wani, lomu zvikoleni hambu handli ka zvikola, kukhwatsi hi lezvi zvivitanawaku ku "kuxanganyelana ka tirimi", mawulela ya Cingiza yaku *translanguaging*, nakutirisiwa "makungu ya kutlakusa tirimi" (García 2009). Chumu cin'wi ca lisima leci citiviwaku hi leci: mugondzi mun'wi ni mun'wani aya cikoleni nativa lirimi yakwe, hikwalahu, tigondzu totlhe takwe tifela kufambelana ni lirimi yakwe cikhati cotlhe. Kanilezvi, kungahatshuka kuvi ni kuhambana kuya hi zvileletu ni zvilayelu zva wugondzisi.

Mitiru ya kuxopaxopa mimahilweku malembi ndzhaku lomu misaveni yotlhe, hambu tikweni ga Musambiki, mikomba lizvaku *kuxanganyelana ka tirimi* i ndlela yinyikaku mihandzu yineni zvikoleni. Mihandzu ya kuxanganyelana loku ka tirimi yiyelana ni kuyandzisa ka mawulawulela ya vagondzi lava vasangulaku longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri lizvaku vangatzizwa na "vakameka" kumbi "kuhambanyisiwa" hi kugondza tirimi tohambana.

Wugondzisi hi tirimi timbiri misaveni

Kusukela cikari ka lembicizana ga XX, hlengeletanu wa UNESCO wutiyisili kuseketela ka wona ka wugondzisi hi tirimi ta mabeleku ta vagondzi kota ndlela yineni ya magondzisela, hakuva kugondzisa n'wana hi lirimi yohambana ni leyi awulawulaku kaya zvivanga cिकारतु ca hombi kugondzeni kakwe (UNESCO 2016). *Tsalwa wa Incheon i Ndlela ya Matirisela ya Kongometu Woseketela Wuyandzisi 4* (UNESCO 2015), ka ndzima ya 32, wuwula lezvi: "lomu ka tindawu kuwulawulwaku tirimi tinyingi, loku

zvikoteka, mayelanu ni matshamela, mitamu ni kuhambana ka minayu ya tiku ni ya zvipandzi, zvisaseka kugondzisa hi tirimi ta tumbunuku ta vagondzi”. Ndzima ya 59 ka mawonela mabohilweku hipfhuka wuya ka lembi ga 2030, wuwula lezvi: “kufanela kuchelwa kota tirimi ta mabeleku ta vagondzi ndzeni ka tigondzu tabze. Longoloku ni tindlela ta matirisela ya tigondzu zvfanela kukongoma mahanyela ni matshamela ya vagondzi hikutiya wugondzisi hi tirimi timbiri ni kuhambanahambana ka tumbunuku, lezvi vipimiswaku kugondzisiwa hi malembi yohlaya”.

Kupimiwa lizvaku cipimu ca 40% wa vanhu lomu misaveni vasivelelwa tifanelu togondza hi tirimi tabze (Walter na Benson 2012). Hitlhelu ga tirimi, 7% ya tirimi totlhe ta misava hitona titirisiwaku ka wugondzisi ga nayu, kuya hi Bhokisa 1:

Bhokisa 1. Tirimi titirisiwaku ka wugondzisi, kuya hi tsengu wa vawulawuli

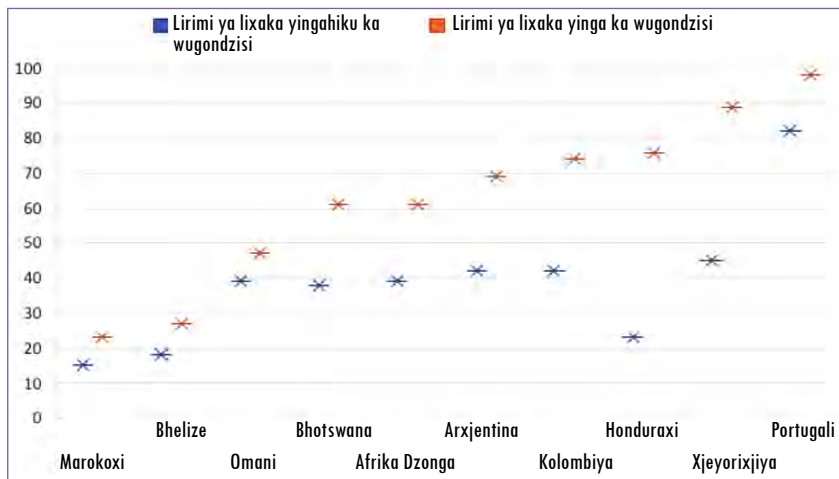
Citshungu	Tirimi titirisiwaku ka wugondzisi	Tirimi tingatirisiweku ka wugondzisi
Tokala zvikombisu	23	857
1 - 4.000	205	2966
5.000 - 49.999	157	2099
50.000 - 249.999	53	1041
250.000 - 9.999.999	109	662
Kuhundza 10.000.000	52	45
TLHANGANYISU	599	7670

Cixokolelo: Walter na Benson (2012: 283).

Lezvi zvikomba ku hahi pfhukeni wa hombi kasi hihlula mahanyela mahambanyisaku vanhu vanyingi. Azvikanakanisi ku kuhambanyisiwa ka magondzela, cihlawuhlawu ni wusiwana i zvilu zvin’wi. Hikwalahu, akuna cigelu, cihi kumbi cihi, cifanelaku kusivela tirimi ta mabeleku kutirisiwa ka tigondzu. Milongoloku ya wugondzisi yifanela kuciciwa hi tshimatshima hi ndlela yoyandzisa wutomi ga vanhu. Magezu ya matshandza mafaneli kuvhaletwa hi mapimisu manyikaku lisima ka wugondzisi. Lezvi zvikomba tiru wa hombi wa kugondzisa vagondzisi lava vafanelaku kutira hi tirimi tinyingi ni kutsala mabhuku ya wugondzisi, lawa mafambelanaku ni tumbunuku ni tirimi leti vagondzi vawulawulaku, kupola tindlela ta mayavanyisela hi kufanana ka zvivhunu maringanu ya kuyandzisa wutomi ga citshungu ca mahanyela yale hasi wuton’wini.

Garafiku 1 gikomba mihandzu ya wugondzisi ka cigava cosangula. Garafiku legi gikomba kuhambanahambana, ndzeni ka tiku gin’wi, vagondzi vangagondza hi lirimi yabze (lirimi ya mabeleku) ni lava lirimi yabze yingachipisiwa ka tigondzu. Ka zvikombisu zvotlhe zvinga ka garafiku (ni zvin’wani zvikombisu), mihandzu yikumeka yihi yineni loku lirimi ya mabeleku yingahambani ni lirimi yitirisiwaku ka tigondzu. Himawulela maneni, hingalu: vanana vagondza khwatsi loku tirimi tabze titirisiwa ka longoloku wa wugondzisi. Wumboni ga mhaka leyi gitiyili, agiphikiziwi.

Garafiku 1. Wufananisi ga zvigava zva wugondzisi (vagondzi va cigava cosangula)

Cixokolelo: *World Inequality Database on Education* (UNESCO).

Hikugumesa ka cipandzi leci, hayalakanya tlhanu wa zvileletu zva hlengeletanu wa UNESCO, zvinga lomu ka ***Mubiku wa Kulandza Wugondzisi Misaveni*** (UNESCO 2016). Zvileletu lezvi zwiwafaneli kuva masangulu ya lisima ka matiku wotlhe ya misava, kungahi timhaka towulawuliwa hi nomu tsena. Ahiwuli ku zvileletu lezvi zvini hlamulu wa timhaka totlhe, kanilezvi, loku hingazvilandzi hitavi nahiseketela kuhambana loku ka mukhuva wanyan'waka:

1. Kugondzisa vanana hi lirimi valitivaku;
2. Kugondzisa vagondzisi kasi vafela kugondzisa hi tirimi tinyingi;
3. Kuhambanyisa matholela ya vagondzisi;
4. Kutirisa zvitirelu zva wugondzisi zvohambanahambana;
5. Kuwumba milongoloku ya wugondzi mikongomaku tumbunuku.

Lezvi zviwula lizvaku hifaneli kutiyisa timhaka ta wulondzowoti, ta wutlhari, ta mahanyela, ta wugondzisi ni ta tumbunuku. Kanilezvi, kongometu wa zvona kuyandzisa wutomi ga vanhu; kasike mitiru yotlhe leyi yili mawokweni ya hina.

CIPANDZI CA WUMBIRI. Tirimi ta tikohombi Afrika

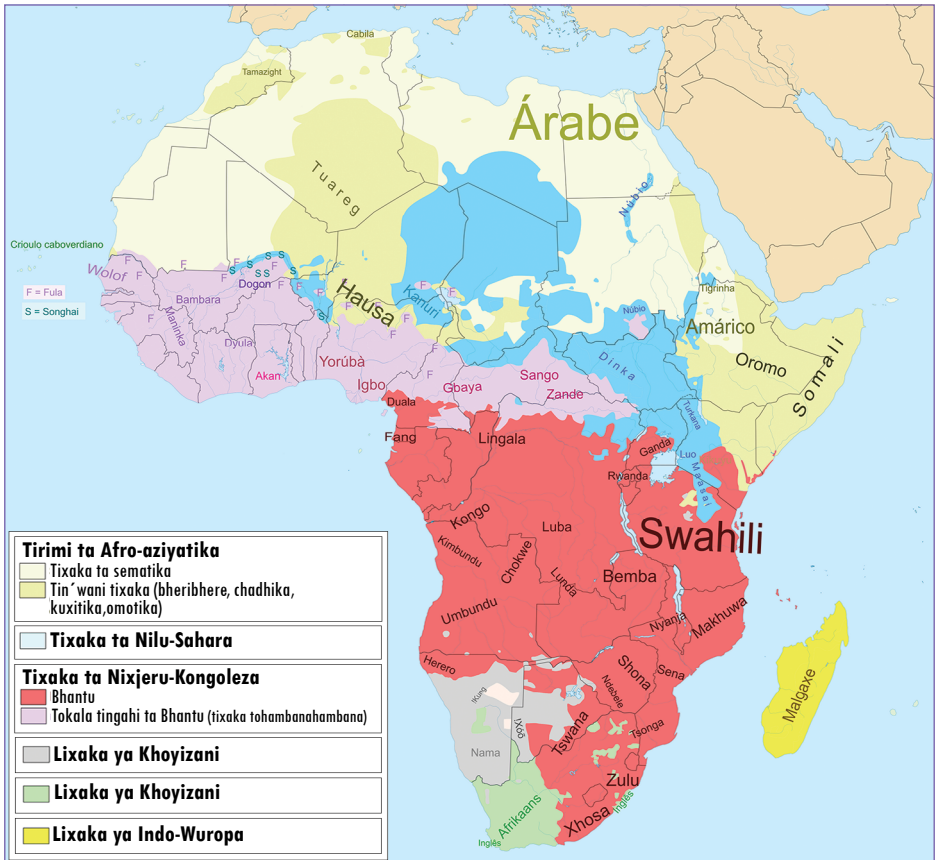
Mawonela ya tolovelu

Tikuhombi Afrika gini cipandzi ciringanaku 20% wa misava (30 wa magidhi ya tikm) ni 16% ya citshungu ca misava (1.300 wa magidhi ya vanhu), kuwulawuliwa 25% ya tirimi ta misava, ka tsengu wa 2000 wa tirimi tohambanahambana. Afrika i tikuhombi gingani matshamela yokarata kuya hi matshamela ya tiku (Xjogarafiya), minayu ya mafambisela, mahanyela ni tirimi. Hambilezvi, zvakoteka kuhambanyisa miganga ni mahanyela, ni kupatsa tirimi hi tixaka ta hombi, kuya hi cikombisu ca Mapa 1. Ka tixaka leti ta hombi, tixaka ta hombi ngovhu tingani vawulawuli vanyingi hi leti ta Afro-Aziyatika, tikumekaku tlhelweni ga n'walungu wa Afrika, ni Nixjeri-Kongoleza, Afrika dzonga wa Sahara. Ka tixaka leti timbiri, kuni cipandzi laha kukumekaku cibuka ca Congu wa Nilu, tlhelu ga dzonga wa cihala ca Sahara, lomu kuwulawuliwaku tirimi ta muxaka wa Nilu-Sahara. Tlhelu ga dzongampelagambu wa Afrika kukumeka tirimi ta vaKhoyizani. Cimaligaxi, lirimi yiwulawulwaku ka cihlali ca Madhagaxkari, ahi lirimi ya Afrika, lirimi ya Awuxitroneziya (Malayu-Polineziya), yitumbunukaku ka zvihlali zva dzongawuca wa Aziya. Kuni tirimi ta kali ka zvikolonyi titumbunukaku Wurope, tinga leti: Ciputukezi, Cingiza ni Cifarasa, tirimi leti hitatikombisa mahlweni, ahitikombisi ka mapa. Hikombisa tirimi tin'wani ta kutumbunuka Wurope, kufana ni Cibhunu (Afrikaneri) ni Kriyolu ya Kabhu Verdhi, leti tinga tirimi tiwulawulwaku ngovhu Afrika Dzonga ni Kabhu Verdhi¹. Hikugumesa, hikombisa kambi tirimi tokombisa hi miri, hi tsengu wa 30 ni 40, titirisiwaku hi vanhu vokala kuyengisa, tinga Tirimi ta Zvikombisu ta Musambiki.

Kuni mazanazana ya tirimi ta lixaka ya Afro-Aziyatika, tiyavanyisilweku hi tlhanu wa tixaka: Semitika, Bheribhere, Kuxitika, Chadhiyana ni Omotika. Ciharabhi, lirimi ya muxaka wa semitika, yiwulawulwaku n'walungu wa Afrika ni Cihlalitsongwani ca Arabhiya ni Oriyenti Medhiyu. Hikupatsa, kupimiwa livzaku tsengu wuhundza 300 wa magidhi ya vanhu vawulawula Ciharabhi kota lirimi ya tumbunuku, ni vanyingi vawulawulaku Ciharabhi kota lirimi ya wumbiri; hi yona lirimi ya kutlhangana hi yona cikari ka vaharabhi ni vasurumani, hakuva hi yona lirimi ya Khorani. Lomu ka matsalwa ya naye wa fumu ni kutsala laha kuyileku hi kona, kutira Ciharabhi leci cinga nayweni wa matsalwa, kanilezvi, kuwulawuleni ka vona zviharabhi zvahambana, hikwalahu, kungawuliwa ku tirimi tohambanahambana. Tin'wani tirimi ta lixaka ya semitika hi leti: Cihebheru, ciwulawulwaku Izirayeli, ni Afrika, ni Amariko, lirimi yitsongwani ya Etiyopiya. Tin'wani ta dzonga wa Afrika (kuvitaniwaku ku Nanga ya Afrika) tirimi ta lixaka ya Kuxitika, Tofana ni Oromo, kumbi Somali. Tlhelu ga n'walungupelagambu wa Afrika, kuwulawuliwa tirimi ta lixaka ya Berbere, kufana ni Tamazigwe Maroku ni tirimi ta vatuwaregi, tsindza wa Sahara. Dzongeni, kuni tirimi ta lixaka ya Chadi, kunga Hausa, ni tsengu wa 50 wa magidhi ya vanhu n'walungu wa Nixjeriya ni matiku yogamakana, yin'wi ka tirimi tiwulawulwaku ngovhu Afrika dzonga wa Sahara.

1 Cibhunu (Afrikâneri) lirimi yiwulawulwaku hi zvizukulwana zva zvikolonyi zva Holanda zvingadhumela Afrika. Lirimi la muxaka wa Indo-Wurope la muxaka wa Xjerimani. Kiriolu kupatsana ka tirimi, nayikombisiwa hi lirimithinya ya tona. Tshinya ga Kriyolu ya Kabhu Verdhi, Gine ni Santumeya Ciputukezi, kanilezvi tahambana.

Mapa 1. Tirimi ni tixaka ta hombi ta tirimi ta Afrika

Tirimi ta lixaka ya Nixjeri-Kongu tinyingi, tiwulawuliwa ka cipandzi ca hombi ca Afrika dzonga wa Sahara. Hikupatsa, kuni tsengu wa 1500 wa tirimi ta lixaka leyi ya hombi, tumbunuku wa yona wa kali. Ka yona lixaka leyi, kuni tirimi ta atalantiku, kufana ni Wolof, ya Senegal, Fula, yiwulawulwaku hi vatsendzeleki vanyingi va mupelagambu; tirimi ta Mande, kufana ni Mandinga ni Nambara; tirimi ta Gur, lirimi ya Burkina Fasus; tirimi ta Kwa, kufana ni Akan; tirimi ta Adamava-Ubangi, kufana ni Gbaya ni Zande. Hi tsengu wa vawulawuli, dzonga wa Nixjeriya kuni Yoruba ni Igbo, ta lixaka ya Benue-Kongu. Ka lixaka ya Nixjeri-Kongu, kukumeka lixaka ya hombana ya lixaka ya tirimi ta Bhantu, hi tsengu wuhundza 500 wa tirimi tiwulawulwaku ka cipandzi ca khihlanya ga dzonga wa Afrika. Ka tona, Ciswahili lirimi ya wumbiri ka tsengu woringana 100 wa magidhi ya vanhu va muhumagambu wa Afrika. Tin'wani tirimi ta Bhantu hi tsengu wa 10 wa magidhi ya vanhu Cizulu, Cirwanda [Cikinyarwanda], Cixona, Cinyanja ni Cilingala. Totlhe tirimi ta tiku ga Musambiki tilumba lixaka ya tirimi ta Bhantu.

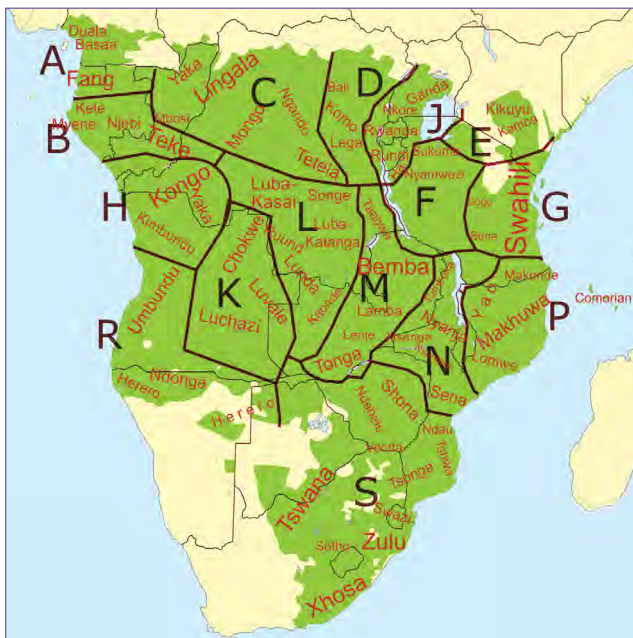
Tirimi ta Bhantu

Lixaka ya tirimi ta Bhantu yini tsengu wohundza 500 wa tirimi titumbunukaku ndawu yin'wi, tiwulawulwaku ka cipandzi ca dzonga wa Afrika. Hikutsombana ni tirimi ta tixaka tin'wani tiwumba lixaka ya Nixjeri-Kongu, tumbunuku lowu wa kali.

Kutsumbiwa livzaku vawulawuli va tirimi ta lixaka leyi ya Bhantu vahuma ka cipandzi ca dzongawuca wa Nixjeriya ni Kamaroyexji, vahangalaka vaya tsindza wa Afrika, hi 2.500 kumbi 3000 wa malembi ndzhaku. Hi ka cigava ca wumbiri, ka 1500 wa malembi ndzhaku, tirimi leti tihangalakili kala khwatini ga mutlhelagambu, ka cipandzi ca Shaba, lomu nyamutlha kunga Repubhlika Demokaratika ya Kongu, kumbi lomu kunga Zambiya nyamutlha. Hi lembi ga 1000, vanhu lava vachikeli Afrika Dzonga. Ka kama walowo tirimi ta Bhantu tiyandzili, tivhaleta tirimi ta va Khoyizani, tirimi leti tingakulili cikhatini caleco kuhundza nyamutlha.

Akutiwiwi khwatsi tsengu wa tirimi ta Bhantu, hakuva kuni kungazvitivi ku lirimi cini, kona kuhambanahambana ka mawulawulela ya lirimi yin'wi cini (Marten 2020). Titivi tin'wani tiwula livzaku tirimi leti tahundza 600. Khatilongu ga cikombisu *Ethnologue* (<http://ethnologue.com>) giwula livzaku kuni tsengu wa 543 wa tirimi ta Bhantu ('narow bantu'), kasi khatilongu ga *Glottolog* (<http://glottolog.org>) gikomba 558 wa tirimi. Vativi van'wani vakomba tsengu wa 450 wa tirimi tohambana. Vagondzi va tirimi leti vatolovela kulandza matsalwa ya Malcom Guthrie, loyi ahambanyisaku tirimi leti hi 16 wa zvipandzi natikombisiwa hi maletela A-S (Mapa 2). Ka cipandzi cin'wi ni cin'wani kukombisiwa mitlawa yofana (kufana ni S50, tlawa wa Tshwa-Ronga) ni tirimi ta kona, yin'wi ni yin'wani yikombisiwa hi letela ga yona (kufana ni S51: Citshwa).

Mapa 2. Zvipandzi zva tirimi ta Bhantu

Bhokisa 2. Zvipandzi zva tirimi ta Bhantu, wukumeki ga tona

Cipandzi	Ndawu	Tsengu wa tirimi	Tirimi
A	Kamaroyexji, Gine Eq., Gabhawu	50-70	Cifang, Cidwala, Cibasaa
B	Gabhawu, R Kongu, RD Kongu	50	Citeke, Cinzebi, Cimyene
C	R Kongu, RD Kongu	70-80	Citetela, Cilingala, Cimongo-Cikundo, Ciyaka
D	RD Kongu	30-40	Cilega, Cikomo, Cibali
E	Kenya, Tandzaniya	20	Cikikuyu, Cikamba
F	Tandzaniya	10	Cisukuma, Cinyamwezi
G	Tandzaniya	20-30	Ciswahili, Cigogo, Cibena
H	R Kongu, RD Kongu, Angola, Gabhawu	10	Cikikongo, Cikimbundu, Ciyaka
J	Uganda, Ruwanda, Bhurundi	60	Cikinyarwanda, Cikirundi, Ciluganda
K	Angola, RD Kongu, Zambiya	30	Cichokwe, Ciluchazi, Ciluvale
L	RD Kongu, Zambiya	20	Ciluba, Cilunda, Ciruund, Cisanga, Cikonde
M	Zambiya, RD Kongu	30	Cibemba, Cilamba, Citonga
N	Malawi, Musambiki, Zambiya	10-20	Cinyanja, Cisena, Cinyungwe, Cisenga
P	Tandzaniya, Musambiki	10-20	Cikhuwa, Ciyawu, Cikondi, Cilon'wi
R	Angola, Namibhiya	10	Ciwumbundu, Cindonga, Cihereru
S	Zimbabwe, Botswana, Afrika Dzonga, Musambiki, Lisuthu, Eswathini	20-30	Cizulu, Ciqloza, Cishona, Citswana, Cichangana, Cicopi, Cindeveli, Cisuthu, Citshwa, Cindawu

Mawumbela ya tirimi ta Bhantu

Tirimi leti ti ni magezu, wumbeku, matshamela ya mipfumawulwana ni garamatika lezvi zvikombisaku kufanana ka tona (hi tlhelo, tirimi tin'wani ta lixaka ya Nixjeri-Kongu ti ni matshamela yofana).

Ka gondzu ya mipfumawulwana, kuni pimu wa pfumawulu lowu uhambanyisaku mhaka kumbi garamatika (tirimi tofana ni Ciputukezi tihambanyisa timhaka hi kutirisa zvidokhwe, handli ka pimu wa pfumawulu). Tirimi leti tinani zvitatisu zva matshamela yokari, zvin'wani ka zvona zvipatsana zwiwumba tlawa, kufana ni zvitatisu zva wunhovhuhati, zvitatisihumelelu, zva wunomuhati, matshamela lawa makumeka ngovhu ka tirimi ta

Afrika, makala kukumeka ka tirimi ta matiku man'wani. Mhaka yihlamalisaku kambi ka tirimi leti ya mipfumawululirin'wini (makliki); mipfumawulu leyi yihuma hi ka lirimi ni nomu nayingahina kuvhuneteliwa hi moya wa mahahu, mipfumawulu leyi yikumeka ka lirimi ya vaKhoyizani, kanilezvi yingenili kambi ka tirimi ta Citsonga, Cizulu ni Ciqoza ta Afrika Dzonga, yingenili kambi ka tirimi ta dzonga wa Musambiki (kufana ni Citshwa, Cichangana ni Cirhonga).

Ka wutivi ga malulamisa ya lirimi (garamatika), matshamela yohlmalisa makumekaku ka tirimi ta Bhantu maxaxametela ya mavitu hi mitlawa leyi yivitaniwaku **tlawa wa mavitu**. Mavitu wotlhe malumba tlawa wokari kumbi kalasi legi gikombiswaku hi maletela ya cirangi. Hi Citshwa, vitu gokota **mu-nhu** gilumba tlawa wosangula wa vitu (tlawa 1), vitu gokota **ci-manga** gilumba tlawa wa 7. Ndeni ka tirimi leti kukumeka mitlawa hi tsengu wa 20 yohambana, kanilezvi, tirimi tinyingi tini mitlawa yinga hasi ka 20. Maletela ya cirangi ca mitlawa matira kambi kuhambanyisa tsengu wa zvilu: cin'wi ni zvotala (**munhu** [Tlawa 1] – **vanhu** [Tlawa 2]). Mavitu ni mitlawa zvatsbaka zvingakumi tlhamuselu wuneni, kanilezvi mawula mhaka yin'wi: mavitu ya vanhu, tisinya, zvilu zvitsongwani ni zvin'wani. Ka tirimi leti akuna kuhambanyisa ka zvilu zva rambu ga cinuna ni rambu ga cisati, kufana ni tirimi ta Wuropa (kufana ni Ciputukezi). Mitlawa ayikumeki ka mavitu basi, yatira kambi kuyelanisa mawulela ya zvilu loku zvibohwa hi wulela gin'wi ni vitu ka timhaka (kuwula matshamela ya zvilu, tsengu, zvimahu, ni zvin'wani). Loku kuwuliwa lezvi hi Citshwa:

- **Leti tihuku ta mina tatimbiri tababza.** (tlawa 10)
- **Leyi misinya ya mina ya yimbiri yowa.** (tlawa 4)

Matshamela ya zvimahu makarata, hakuva zvazvikota kuvi ni maletela ya cirangi ca tlawa, kumbi ca munhu, tsengu wa vamahi, loku zvikoteka, ka kumeka kambi cirangi ca citatisu, cirangi ca cikhati, cirangi ca kuyala, maletela ya ciyandlalisi ca cimahu, na mawula zvilo zvoambana ka timhaka (civangelu **-is-**, kumahela **-el-**, wumahelwi **-iw-**, ni man'wani). Ahiwoneni cikombisu leci ca Citshwa:

- **Hahani a-ta-va-bhik-el-a tinjanji (vapfhumba).**

Ka magezu lawa, ka cimahu leci **atavabhikela**, kuni lezvi: cirangi **a-**, ciyelanaku ni mumahi **hahani** (tlawa 1); cirangi **-ta-**, ca kukomba cikhati cahataku; cirangi **-va-**, ciyelanaku ni citatisu **vapfhumba** (tlawa 2); ni cilandzi ca ciyandlalisi ca cimahu ca kumahela **-el-**, zviwulaku lizvaku tiru wumahelwa mun'wani munhu (vapfhumba).

Mawulela hi tirimi tin'wani ta Bhantu, kufani ni Ciswahili:

- **Mwalimu a-ta-wa-let-e-a (wageni) chakula.**
'Mugondzisi atavatisela zvakuga (vapfhumba)'.

Tirimi ta Bhantu tiwumba tlawa wun'wi ndeni ka tirimi ta misava loku hicuwuka matshamela ya tona, tumbunuku wa tona, magezu ni matirela ya tona.

Tirimi, miganga ni mahanyela

Timhaka hingatiwula ka zvipandzi ndzhaku tikomba matshamela ni tumbunuku wa tirimi ni vawulawuli va tona va tikuhombi Afrika. Hikulandzela, hikombisa matirisela ya tona hi mawonela mahambaneku, kunga lawa: kuyavanyisiwa ka vawulawuli va tirimi ta Afrika, matshamela ya tirimi, mitlawe ya vawulawuli hitlhelu ga matirisela ya tirimi, matirisela ya tirimi ni wugondzisi, ni zvin'wani. Ka tirimi tin'wani, kuchelwa kota ka mawulawulela yohambanahambana ndzeni ka lirimi yin'wi ni kufanana ka tirimi tohambanahambana. Ka tikuhombi Afrika, zvakoteka ku tixaka titsongwani ta tirimi tikumeka cikari ka tirimi tin'wani, zvipandzi zva vawulawuli va tirimi tohambanahambana zvitlhangana, zvikaratisa mayavanyisela ya tirimi. Tikweni ga Nixjeriya kuwulawuliwa tsengu wohundza 400 wa tirimi ta tixaka ta hombi tohambana, tin'wani ka tona atifanani. Tikweni ga Kamaroyexji, kuni tsengu wa 300 wa tirimi, tikweni ga Kongu kuwulawuliwa 200 wa tirimi. Akuna tiku lomu Afrika kuwulawuliwaku lirimi yin'wi tsena. Ka matiku man'wani kuni tirimi tiwulawuliwaku hi cipimu ca 90% ya vanhu, kufanani ni Cikirundi, ca Burundi, ni Cikiryarwanda ca Ruwanda. Matiku manyingi ya Afrika kuwulawuliwa tirimi tinga hehla ka khumi.

Tsengu wa tirimi lowu wuwuliwaku ahiwona khwatsi, hakuva zvakarata kutiva khwatsanyana tsengu wa tirimi tiwulawuliwaku misaveni kutani mugangeni wokari. Lezvo zvihomelela hikungazvitivi ku loku kuwuliwa hi lirimi yokari hakuneni lirimi kumbi mahambanela ya mawulawulela ya lirimi lin'wi. Loku hikuwuka mawulawulela ya vanhu hi kutala ka vona, handli ka kucuwuka 'lirimi' hi kuzwa mawulawulela ni matsalela ya vanhu vamatshamela maneni, tindlela titirisiwaku hi vagondzi va tirimi kuxopaxopa mafana ya tirimi: loku vanhu vambiri vakari vazwanana, kanilezvi mun'wi ni mun'wi nawulawula lirimi lakwe, zviwula ku lirimi lin'wi. Kufanana ka tirimi kahambana hi zvigava. Zvakoteka ku vahanyi va muganga A vazwanana mawulawuleleni yabze ni vahanyi va muganga B, lava na vona vazwanana ni vahanyi va muganga C. Kanilezvi, zvakoteka ku vahanyi va muganga A ni C vangazwani khwatsi, kumbi kukala vangazwani ni kutsongwani. Lezvo zviwuliwa ku 'wusimami ga mawulawulela'; matshamela lawa makumeka ka zvipandzi zvinyingi zva misava. Matshamela lawa makumeka ka tirimi ta Bhantu, lomu kukumekaku kuyandza ka mawulawulela ni kupatsana ka tirimi tohambana. Citshwa ni Citsonga ca Afrika Dzonga azvihambani ngovhu, hikwalahu, kuwulwa lizvaku kuhambana ka mawulawulela tsena, kanilezvi, lirimi lin'wi. Citshwa cafana, kambi, ni Cichangana ni Cihlonga zva Musambiki. Zvafana kambi ni tirimi ta tlawa wa va Ngunu va Afrika Dzonga, kufana ni Ciqoza ni Cizulu. Ndlela ya kutlhatlhambutela kuhambana ka lirimi kutirisiwa wulela ga ku "lirimi ya hombi", ku khwatsi hi lezvi zvimahekaku ka Ciharabhi cingani mawulawulela manga ka naye (matsalela ya Ciharabhi ya masva manga nayweni), kanilezvi, cinani mawulawulela yotala (Ciharabhi ca Magrebhino, Ciharabhi ca Hasaniya, Ciharabhi ca Libhiya, Ciharabhi ca Gipita, ni zvin'wani).

Hitlhelu ga naye wa mafambisela ya tirimi ni wugondzisi, zvaturumeta kuve ni malungelu yofana ya matsalela, matsalela ya wutivi gokari, mabhuku ya wugondzisi, ni zvin'wani, malungelu lawa matatirisiwa ka tirimi tingani matshamela yofana kumbi matirisiwa ka lirimi yin'wi ni yin'wani. Afrika, matshamela makarata himhaka ya kutlhangana ka

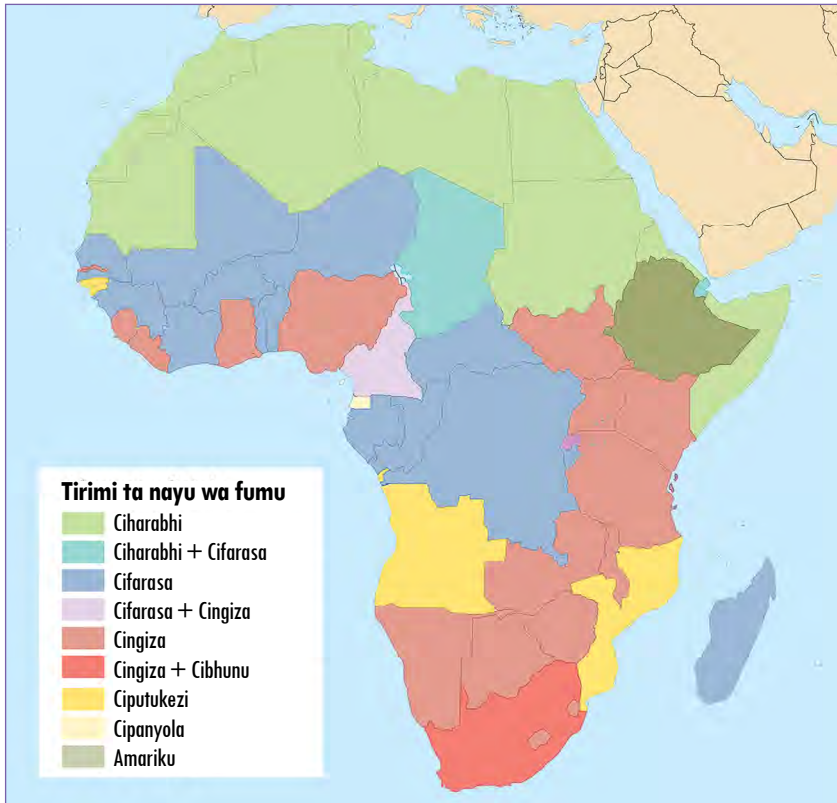
mimbhinganu ya matiku leyi yingamahiwa hi zvikolonyi; zvikolonyi lezvi zviyavanyisili kambi tirimi hi zvipandzi. Kuyavanyisiwa loku kungamahiwa hi zvikolonyi kumahili lizvaku matshamela macica, tirimi tihambana ni kuhumelela ka mimbhinganu ya nayu wa mifumu nakutiyesiwa tirimi ta Wuropa. Kufana ni lirimi ya Ciwolof, tikweni ga Senegali ni Gambiya, lirimi ya Cihausa, tikweni ga Nixjeriya ni Nixjeri ni Citsonga Musambiki, Zimbabwe ni Afrika Dzonga.

Tshinya ga mhaka kutiva mahanyela ni matshamela ya tindawu kuwulawulwaku tirimi tinyingi. Himawulela man'wani, vazwananisa kuyini vanhu vowulawula tirimi tohambana, xana ke? Mifumu yitikhomisa kuyini timhaka ta kuhambanahambana ka tirimi matikweni yabze xana ke? Ka ciwutisu cosangula, zvikhathi zvinyingi lomu tikuhombi Afrika munhu wa mun'wi wazvikota kuwulawula tirimi tinharu, muni, ni kuhundza. Lomu mabazari ni lomu zwiwuleni zva madhoropa ya Afrika vanhu vawulawula hi tirimi tinyingi. Kuzwanana ka vanhu vohanya miganga yohambana zvikoteka hikwalaho ka kuhambana ka tirimi ta tlawa mun'wi, kumbi kuyandza ka mawulawulela ya tona. Kama wun'wani zvakoteka kuhlululiwa lirimi lin'wi kasi vakota kuzwanana hi yona vanhu vowulawula tirimi tohambana. Tirimi tinyingi tinga ka Mapa 1 tilumba mitlawa ya hombi ya cipandzi cokari, hikwalahu, vatiwulawula kufela kuzwanana hi tona, kumbi tigondziwa kota tirimi ta wumbiri hi vanhu va lirimi yin'wani ya muganga walowo. Ciswahili yin'wi ka tirimi leti tiwulawulwaku hi tsengu wa khumi ga mazana ya vanhu tlhelweni ga bimbi tikweni ga Tandzaniya; lirimi leyi yiwulawuliwa hi magidhigidhi ya vanhu kota lirimi ya wumbiri tikweni ga Tandzaniya, Kenya, Uganda, Ruwanda, Burundi ni mutsuwukagambu wa RD Kongu. Mitiru ya wuxopaxopi yiwula lizvaku tsengu woringana 100 ni 150 wa magidhi ya vanhu vatirisa Ciswahili kota lirimi ya wumbiri. Mitiru yin'wani yikomba 50 wa magidhi ya vanhu, hambilezvo, hi yona lirimi yiwulawuliwaku ngovhu Afrika dzonga wa Sahara.

Hi kutlhangana ka tirimi, zvakoteka kutumbunuka lirimi yin'wani, yivitaniwaku ku i *pijini* – lirimi leyi yitumbunuka hikwalaha ka kutlhangana ka tirimi totala; kusunguleni, lirimi leyi ayilumbi munhu. Kufambeni ka cikhati, loku *pijini* yikuma venyi voyiwulawula kota lirimi ya mabeleku yabze, yitavitaniwa ku i *kriyolu*. Tin'wi ka tona tirimi leti i Cilingala, ca n'walungupelagambu wa RD Kongu, ni Cisango, ca Repubhlika wa Tsindza wa Afrika; tirimi leti vazwanana hi tona siku ni siku. Tin'wani tirimi ta patsanu na tihuma ka tirimi ta Wuropa i kriyolu ya Kabhu Vherdhi, yihuma ka Ciputukezi, kumbi 'Pijini ya Cingiza' ca Nixjeriya. Mhaka yin'wani yihumelelaku kutirisa tirimi ta Wuropa kuzwanana hi tona mahanyeleni ya vanhu.

Mhaka yokarata yihumelelaku zvezvi ka tirimi ta Afrika kutirisiwa ka tirimi ta zvikolonyi: Ciputukezi, Cingiza ni Cifarasa. Tirimi leti titili ni valungu vazvikolonyi, tigama titirisiwa ka mifumu ni zvikola zva fumu ndzhaku ka wukolonyi. Mapa 3 wukomba tirimi tingatiyesiwa hi nayu kota tirimi ta fumu lomu Afrika. Ka tona, tsena Ciharabhi ni Amariku hi tona tinga ta Afrika, na tiwulawulwa hi magidhi ya malembi. Ka zvikhathi zvinyingi, lirimi ya Wuropa yitirisiwaku ka mitiru yotlhe ya nayu ni ka wugondzisi, hiyona kambi lirimi ya mabeleku ya vanhu vatsongwani vatiku lego.

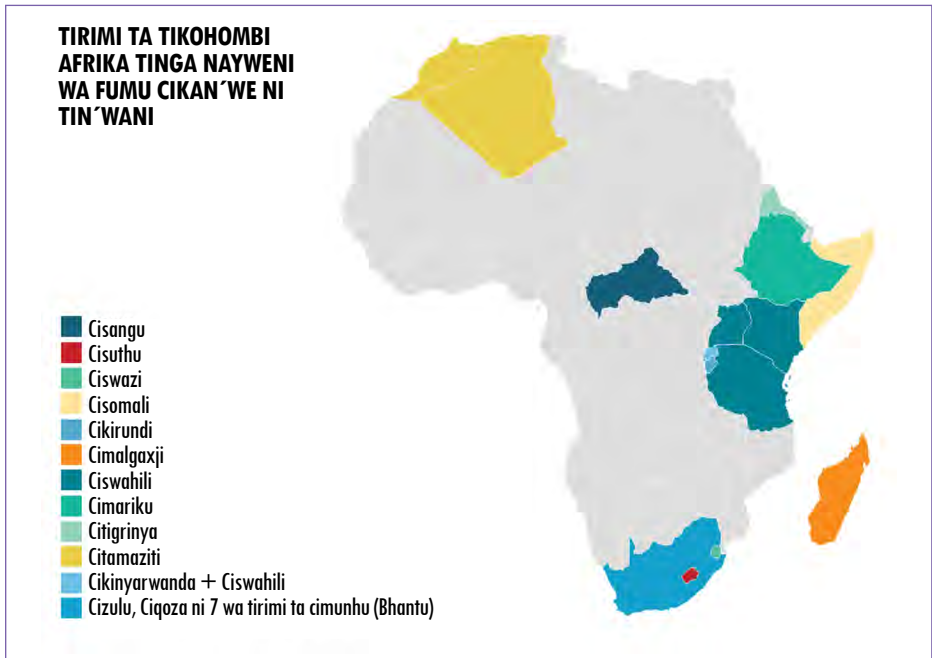
Mapa 3. Tirimi ta nayu wa mifumu ya Afrika

Cixokolelo: Leclerc, J. *L'amenagement linguistique dans le monde*
(<http://www.axl.cefan.ulaval.ca/>).

Ndlela yin'wani kutiyisa nayweni tirimi ta tumbunuku, ku khwatsi hi lezvi zvimahekaku matiku man'wani. Mapa 4 wukomba matiku mangatiyisa tirimi ta tumbunuku ka fumu (handli ka Ciharabhi). Kanilezvi, mitiru leyi yikumana ni zvikaratu zva hombi. Zvikaratu zvin'wani azvikumeki ka tona tirimi ha toci; zvikumeka hi kuchipisa ka tirimi tokari. Zvin'wani zvikaratu zvimaha lizvaku vanhu vangakumi lirimi yin'wi ya kuzwanana hi yona, hikwalahu, vanhu vawona lizvaku lirimi ya Wuropa hi yona yokala n'winyi, leyi vatuzwanana hi yona vanhu vowulawula tirimi tohambana. Hikugumesa, hiwula lezvi: kutirisa lirimi yokari ka wotlhe matshamela ya nayu zvikumeta kululamisa malungelu ya kona, kufana ni kutsala maphepha, mabhuku ya timhaka ta wutivi ni man'wani, handli ka kubindza hi tlhelu ga timali. Hikumahaloku, mapimisu manyingi xengetanu ni kukomba lisima tirimi ta tumbunuku ta Afrika, kanilezvi, kuni wulolu ga kulandzelela ni kutiyisa mapimisu lawo hi laha zvilavekaku hi kona.

Mapa 4. Tirimi ta tumbunuku ta fumu (tirisanu wa tirimi ta Afrika ni tin'wani)

Cixokolelo: Leclerc, J. *L'amenagement linguistique dans le monde*
(<http://www.axl.cefanelaval.ca/>).

Matikweni ya Tاندزانيا ni Kenya kutira tirimi timbiri ka fumu, kunga Cingiza ni Ciswahili. Cingiza citirisiwa ka tindawu tinga nayweni, kufana ni mitiru ya fumu, tikoponi, zvikola zvahombi ni kuwulawula ni vanhu va handli ka tiku; kasi Ciswahili citira kubhula hi cona siku ni siku, hambi ni vanhu votlhe vatiku. Ciswahili i lirimi ya wumbiri ya vanhu vuhundza tsengu wa 90% tikweni ga Tاندزانيا. Wumbiwu wa Afrika Dzonga wutiyisili 11 wa tirimi kuvi ta nayu, timbiri ka tona ta Wuropa (Cingiza ni Cibhunu) ni tlhanu ni muni ta cimunhu (Cizulu, Ciqoza, Ciperi, Cisuthu, Ciswazi, Citswana, Cindeveli, Civhenda ni Citsonga). Cipandzi ca tiku cin'wi ni cin'wani cihlawula tirimi tinharu kumbi muni kuva tigondziwa ka cipandzi leco. Kanilezvi, malungelu ya tona amafani. Cingiza i lirimi ya tamu ka totlhe, i lirimi ya mabeleku wa 10% ya vanhu. Akuyandza ka kutirisa tirimi tin'wani kufamba kutsongwani. Tikweni ga Repubhlika Demokaratika ya Kongu, kuwulawuliwa tsengu wuhundza 200 wa tirimi, kanilezvi, Cifarasa hi yona lirimi yinga nayweni wa fumu tiku gotlhe. Ka matiku man'wani tirimi ta tumbunuku atiyandzi khwatsi ka zvigava zva wugondzisi ni ka zvin'wani.

Zvinyingi zvipsalwa zva Afrika zviwulawula tirimi timbiri, tinharu ka tindawu tohambana. Zviwulawula lirimi ya mabeleku kaya ni lomu mugangeni, kasi zviwulawula lirimi yin'wani (Ciswahili, Cilingala, ni tin'wani) dhoropeni: ka mabhindzu, mitiru ya fumu, zvikoleni (zvikola zva cigava cosangula), ka wuhaxi ga mahungu – radhu ni thivhi. Tirimi ta Wuropa

(Cingiza, Cifarasa, Ciputukezi), titirisiwa ngovhu ka mitiru ya fumu ni wutivi. Hi tona tirimi ta fumu ni nayu wa Afrika.

Kucica ka matshamela ya tirimi kumaha lizvaku tirimi tin'wani tiwela mhangweni ya kufuva, kumbi kuvhaletwa hi tirimi tin'wani leti tiyandzaku ngovhu, kumbi tirimi vazwananaku hi tona vanhu lomu mugangeni. Mitiru yogondza kuyandza ka vanhu yiwula lizvaku Ciputukezi, Cifarasa ni Cingiza na tona timaha lirimi ya mabeleku ya vanhu va Afrika. Tirimi ta Afrika tahahanya khwatsi, kanilezvi kuhatlisa ni kuhlwela matshamela ya tirimi ni mahanyela ya vanhu va Afrika kutavi mhangweni.

CIPANDZI CA WUNHARU. Tirimi ni wugondzisi tikweni ga Musambiki

Tirimi ta Musambiki

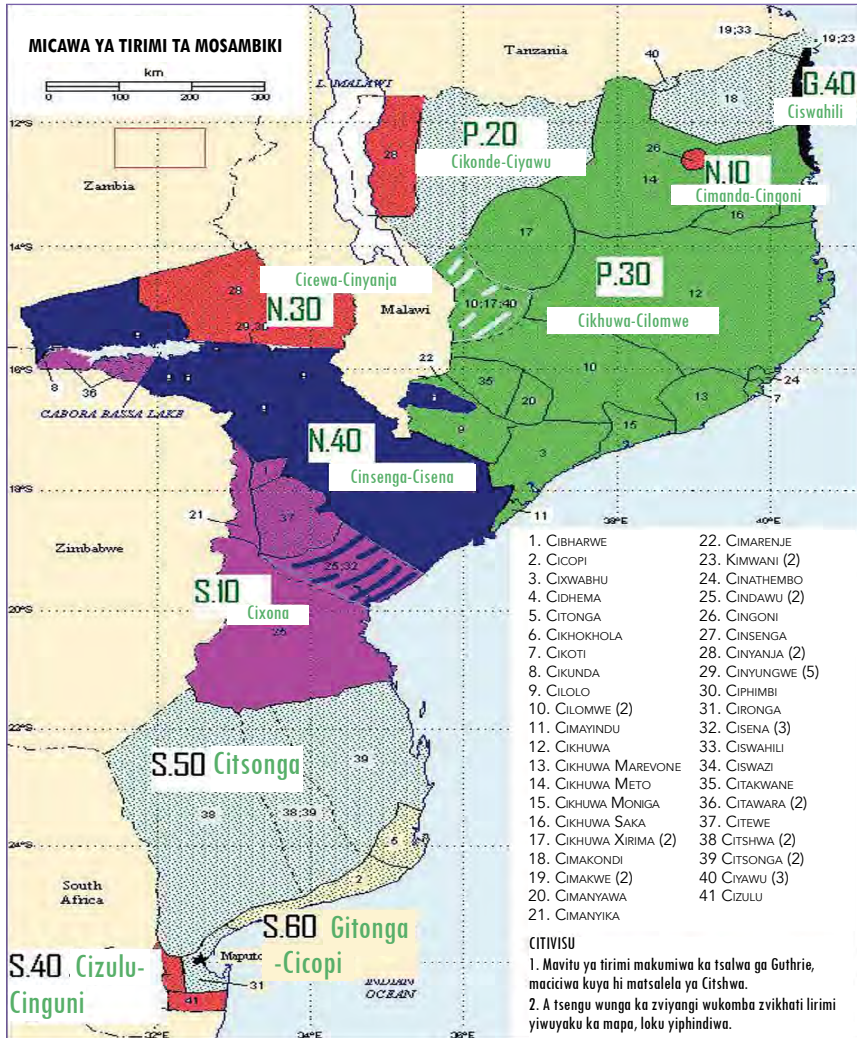
Ka titshomba ta tiku ga Musambiki, yin'wi ya kona kuhambanahambana ka tirimi ni mahanyela. Tikweni ga Musambiki kutlhangeni tirimi tohambanahambana ta tixaka tohambana, kunga leti: lixaka ya Kongu-Kordofaniyana (tirimi ta cintu/ tirimi ta Musambiki), lixaka la Indo-Wuropa (Ciputukezi, Cingiza ni Cifarasa), lixaka la Indo-Ariyana (Cigujarati, Ciurdu, Cihindu ni Cimemane (Lopes 1998), lixaka la Afro-Aziyatika (Ciharabhi) ni tirimi ta zvikombisu (tirimi ta zvikombisu ta Musambiki). Mitlawwa yitsongwani ya varuritiku, vanyingi va vona va Afrika: Nixjeriya, Kongu, Ruwanda ni Bhurundi ni van'wani vohuma Aziya: Indiya, Pakixitani, Libani, Bangaladexji ni Xina, vatatisa kuhambanahambana ka tirimi ni mahanyela.

Tirimi ta Musambiki hi tona tiwulawulwaku ngovhu, hi tsengu wa 81.1% wa vanhu (Huwu ya Tihlayu ya Tiku, INE 2019). Hitlhelu ga wugondzisi, tirimi ta Musambiki tatirisiwa ka longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri, ka tigondzu ta cigava ca wumbiri ni Univhersidade (kufana ni ka cigava ca Lisesiyatura hi Wugondzisi ga Tirimi ta Bhantu ka Univhersidade Eduardo Mondlane; ni cigava ca Lisesiyatura hi Wugondzisi ga Tirimi a: UniMaputu, UniSavhi, UniPungwi, UniLikungu ni UniRovhuma). Ciputukezi, lirimi ya nayu wa fumu tikweni, ciwulawuliwa hi 47.3% wa vanhu tikweni, ka vona 16.5% vaciwulawula kota lirimi ya mabeleku ni 28.8% kota lirimi la wumbiri (INE 2019). Matshamela ya matirisela ya lirimi leyi tikweni mahambana. Tigondzu ta wukambisisi tingamahiwa xingetanu lirimi la Ciputukezi Musambiki tiwula lizvaku lirimi leyi yiwulawuliwa hi tindlela tohambana hikwalahu ka kutlhangana ni tirimi ta Musambiki. Tirimi tofana ni Cigujarati, Ciurdu, Cihindu, Cimemane ni tirimi ta varuritiku tiwulawuliwa hi vanhu vatsongwani, kambi atikona ka longoloku wa wugondzisi. Ciharabhi cawulawuliwa tikweni, kanilezvi, citirisiwa tichichini, kugondzisa Khorani lomu timixikita, madarasa ni tikolichi. Lirimi ya zvikombisu yikona ka wugondzisi ga cigava cosangula (zvikola zva lisima, wugondzisi hi tirimi timbiri), wugondzisi ga vagondzisi va cigava cosangula ni wugondzisi ga vanhu va hombi, zvikola zva wugondzisi ga vagondzisi ni ka wugondzisi ga cigava ca Lisesiyatura hi Lirimi la Wududu Univhersidade Eduardo Mondlane. Cingiza ni Cifarasa zvigondziwa ka cigava ca wumbiri ni Zvikola zva Hombi. Cingiza ciwulawuliwa ngovhu zvikoleni zvokala zvingahi zva fumu ni mitirweni yokala yingahi ya fumu.

Tirimi ta Bhantu ta Musambiki

Tirimi ta Musambiki tiyavanyisilwi hi muni wa tindawu (G, P, N, S) ni tlhanu wa mitlawwa ni yinharu, kuya hi zvigava zva Guthrie (1967-1971), anga lezvi: ndawu G, tlawa G40 (Ciswahili); ndawu P, tlawa P20 (Ciyawu) ni tlawa P30 (Cikhuwa-Cilomwe); ndawu N, tlawa N30 (Cicewa-Cinyanja) ni tlawa N40 (Cinsenga-Cisena); ni ndawu S, tlawa S10 (Cixona), tlawa S50 (Citshwa-Cironga) ni tlawa S60 (Cicopi) (wona Mapa 5):

Mapa 5. Tindawu ta tirimi ta Musambiki

Cixokolelo: Rego (2012:17) wovhumentwa ha Kröger (2005).

Mitiru yingamahiwa tikweni mayelanu ni tirimi ta Musambiki kusukela lembi ga 1975 kala nyamutlha yahambana mawulela ya yona hi tsengu wa tirimi tiwulawulwaku tikweni. Tsengu wuwulwaku wusiyana hi 8 kala 44 wa tirimi lomu Musambiki. Hambilezvo, tiyisu hi lizvaku tirimi ta Musambiki tini mawulawulela yohambanahambana. Kuya hi mitiru ya INE (2019), tirimi tiwulawulwaku Musambiki tikombisiwa ka Bhokisa 3.

Bhokisa 3. Tirimi tiwulawulwaku Musambiki

	Tlawa (Guthrie, 1967-1971)	Zvigava zva Guthrie (1967-71)	Zvipandzi	Tsengu wa vawulawuli (Citsalela ca 2007)	Tsengu wa vawulawuli (Citsalela ca 2017)	Matiku ya vayakelani
1	G40 Ciswahili	G42 Ciswahili	Kabhu Dhelegadhu	15.255	26.261	Tandzaniya
2		G45 Cimwani	Kabhu Dhelegadhu	77.915	88.035	
3	P20 Ciyawu	P23 Cikondi	Kabhu Dhelegadhu	268.910	58.984	Tandzaniya
4		P21 Ciyawu	Niyasa	314.796	433.790	Malawi ni Tandzaniya
5	P30 Cikhuwa- Elon'we	P31 Cikhuwa	Kabhu Dhelegadhu, Niyasa, Nampula ni Zambeziya	4.097.788	5.813.083	
6		P32 Cilon'we	Nampula ni Zambeziya	1.136.073	1.574.237	Malawi
7		P34 Cixwabhu	Zambeziya	716.169	1.050.696	
8		P31 Cilolo	Zambeziya		73.003	
9		P35 Cikoti	Nampula	60.771	57.423	
10	N30 Cicewa- Nyanja	N31 Cinyanja	Niyasa ni Tete	903.857	1.790.831	Malawi ni Zambiya
11	N40 Cinsenga- Sena	N43 Cinyungwe	Tete	475.292	488.235	Malawi, Zambiya ni Zimbabwi
12		N44 Cisena	Sofala ni Manika	1.218.337	1.578.164	Zimbabwi
13	S10 Cixona	S13a Cimanyika	Manika	133.961	137.310	Zimbabwi
14		S13b Citewe	Manika	259.790	200.849	
15		S15a Cindawu	Sofala ni Nyembani	702.464	836.038	Zimbabwi
16		N45 Cibalki	Manika	112.852	127.140	
17		S10 Cixona	Tete	35.878	48.811	Zimbabwi
18	S50 Citshwa- Ronga	S51 Citshwa	Nyembani	693.386	836.644	
19		S53 Cichangana	Gaza ni Maputu	1.660.319	1.919.217	Afrika Dzonga ni Zimbabwi
20		S54 Cirhonga	Maputu	235.829	273.441	
21	S60 Cicopi	S61 Cicopi	Nyembani ni Gaza	303.740	227.652	
22		S62 Gitonga	Nyembani	227.256	194.643	
23		Lirimi ya Zvikombisu	Gotlhe tiku	7.503	4.173	
24		Ciputukezi	Gotlhe tiku	1.693.024	3.686.890	
		Tin'wani tirimi ta matiku handli	Gotlhe tiku	310.259	112.385	
		Tirimi tokala kutiviwa	Gotlhe tiku		407.927	

Cixokolelo: Gipoliwa kusukela ka matsalwa ya Ngunga (2014); Ngunga na Bavo (2011) ni INE (2019).

Bhokisa 3 legi gikomba tirimi tingani vawulawuli vatsongwani ni votala, tirimi ta handli ka tiku, ni tirimi tokala kutiviwa. Tin’wani tirimi ta Musambiki tawulawuliwa kambi handli ka tiku ga Musambiki, kufana ni Tandzaniya, Malawi, Zambiya, Zimbabwe Afrika Dzonga ni Eswathini.

Makungu ya matirisela ya tirimi tikweni ga Musambiki

Tikweni ga Musambiki hambilezvi kukalaku kungasevi kona kungu ga mafambisela ya tirimi, kuni minayu ni mibiku ya wuseketeli yifanelaku kunyika lisima ni matirisela ya tirimi tiwulawulwaku lomu tikweni.

Ciputukezi i lirimi lingatyiwiwa nayweni wa fumu wa tiku ga Musambiki kusukela kameni wa wukolonyi, kanilezvi, tirimi ta Musambiki hitona titirisiwaku ngovhu ka siku gin’wi ni gin’wani. Wumbiwu wa Tiku wa lembi ga 1990, ni mafumelo yolangiwa hi citshungu, zvinyikili lisima tirimi ta Musambiki ndzhaku ka malembi natichipisilwi kameni wa wukolonyi ni kameni wa khululeku. Wumbiwu wa Tiku lowu wupaluxiweku hi lembi ga 2004, wuwula lezvi: “Fumu wanyika lisima tirimi ta tiku kuva tshomba ya tumbunuku ni wugondzisi, watiyisa kambi kuyandza ni kutirisa tirimi kota ndlela ya kutiviwa hi tona” (ndzimana ya 9, Wumbiwu wa Tiku 2004:3). Wumbiwu lowu utlhela wuku: “Ciputukezi lirimi ya nayu ka Tiku ga Musambiki” (ndzimana ya 10, Wumbiwu wa Tiku 2004:3).

Wumbiwu wa Tiku wa lembi ga 1990 wutiisili wugondzisi hi tirimi ta tiku hi khati goranga ka longoloku wa gondziselelu wa vavasati hi tirimi timbiri (1990-1997) ni Longoloku wa Kuringetela Wugondzisi hi Tirimi Timbiri Musambiki, PEBIMO, (1993-1997). Nayu musva ungapaluxwa hi lembi ga 2004 wutiisili tirimi totlhe ta Musambiki ka Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku, hikutirisa longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri, kameni wa Longoloku wa Kucica Wugondzisi ga Masangulu hi lembi ga 2003. Longoloku lowu wusangulili kota kungu goxiyaxiya mayandzela ya wugondzisi hi tirimi timbiri (2004-2017). Hi lembi ga 2018, tirimi ta Musambiki titiyisilwi nayweni musva wa Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku kuvi tirimi ta kugondza hi tona ka cigava cosangula.

Tirimi ta Musambiki tatirisiwa kambi ka tindawu tohambanahambana, kufana ni ka wupaluxi ga mahungu (Radhu Musambiki, maradhu ya miganga, Tilivhizawu ya Musambiki), ni ka mitiru ya fumu ni wuhosi ga miganga (kufana ni Huwu ya Cipandzi ni ka Fumu wa Madhoropa). Ka Fumu wa Madhoropa tirimi ta Musambiki atisisangula kutirisiwa khwatsi. Hitlhelu ga tichichi, tirimi ta tumbunuku titirisiwa ngovhu ka mabandla ya Katolika ni mabandla ya tichichi ta vaprotexitanti.

Tikweni ga Musambiki kalaveka kuwumbiwa nayu wa mafambisela ni wuseketeli ga tirimi ta tumbunuku ka tindawu tohambanahambana ta fumu ni tokala tingahi ta fumu hi ndlela yoyandzisa tshomba ni tumbunuku wa citshungu, hambi hi mahanyela.

Xana hiwahi matshamela ya tirimi ka mitiru ya wugondzi?

Khwatsi hi lezvi hizviwulileku ndzhaku, tirimi ta Musambiki tisangulili kutirisiwa hi malembi ya 90. Kasi kale ka malembi tirimi ta Musambiki tiwachipisiwa ngovhu, tinganyikwi lisima.

Zvikolonyi zviwawula hikuruketela zviku: “tirimi ta timbzana”, “ta valandi”, kumbi “tirimana”. Cikhatini caleco, lirimi kuwahi Ciputukezi basi, tirimi tin’wani tiwavitaniwa ku “tirimana”. Kuwapimisiwa lizvaku Ciputukezi hiyona ndlela ya kutiva mahanyela maneni ni wulungu; vanhu vatima avanwela wulungu kasi vafela kutirela kurandza ka zvikolonyi. Hikwalahu, kunyikwili lisima lirimi ni tumbunuku wa vaputukezi, kasi kuchipisiwa tumbunuku ni tirimi ta tiku.

Hi lembi ga 1926, mufumu wa cikolonyi wuvhalile mitiru ya wukhongeli, wutiyisa bandla ga Katolika kugondzisa vanatiku hi lembi ga 1940. Kongometu wa tigondzu leti kuwahi kucica munhu wa tima. Munhu iwafaneli kucica mahanyela ya “wukhwati” anghenela ni kunwela mahanyela “maneni ya wulungu” ga Wuropa, agondzela lirimi ni mahanyela ya Vaputukezi ni kusangula kutiva kugondza. Kasike zvirun’wa zva bandla ga Katolika zviwatisira “tirimi ta tumbunuku” kasi kugondzisa “mahanyela maneni” ka vanhu vatima ka wugondzisi ni wukaneli ga evhangelu. Mitiru yabze ayihambeni ni tigondzu ta lirimi ya Ciputukezi, leti tingakongoma vana va zvikolonyi, valatu ni lava vanganweli mahanyela ya wulungu.

Kameni wa cikolonyi, yiwahi kona Mitiru ya Suwisa, chichi ya vaprotexitanti yingasimekilwi tikweni hi lembi ga 1880, yingagondzisa tumbunuku ni lirimi ya Citsiwa. Tigondzu leti tiwanyika lisima ya wumunhu ka vagondzi, kuhundza leyi ya kugondzisa hi Ciputukezi.

Mitiru ya fumu kameni wa khululeku hi bandla ga fumu wa FRELIMO yiwabohiwa hi magezu yaku “tiku gin’wi, lirimi yin’wi”; kasike lirimi leyi yiwafanela kugondziwa ka tiku gingani tirimi tinyingi. Kuwapimisiwa lizvaku kuyandza ka tiku kulava lizvaku vanhu vatsombana ni kuzwanana tiku gotlhe vawulawula lirimi yin’wi – yinga Ciputukezi. Kuya hi mawonela lawo, kuwapimisiwa lizvaku tirimi ta Musambiki atina matshamela maneni ya kuyaka tiku. Kupimisilwi lizvaku Ciputukezi lirimi lokala n’winyi, liwulawulwaku tiku gotlhe, hikwalahu, lihlawulilwi, litlhela lihuwelelwa kota lirimi ya nayu wa fumu ni ya zwananu wa tiku. Tirimi ta Musambiki tichipisiwa titlhela tisivelelwa hakuva kuwapimisiwa lizvaku loku tiwulawuliwa tingavhuxa cihlawuhlawu tikweni.

Hitlhelu ga wugondzisi, kutiyisilwi ngovhu lirimi ya Ciputukezi. Ka zvikola zvosangula zva tindawu ta khululeku (1964-1974), Kabhu Dhelegadhu ni Niyasa, kuwaseketelwa wugondzisi hi Ciputukezi, kusivelelwa tirimi ta tumbunuku (Ngunga 2011). Palwa wa tiku woyandzisa wugondzisi ni kuhlula wusiwana gokala tigondzu (93%, 1980) wungapaluxwa ndzhaku ka khululeku wuyisili mahlweni ni kutiyisa lirimi ya Ciputukezi. Kameni walowo, Ciputukezi ciwawulawuliwa hi 24% wa vanhu tsena (1.2% – kota lirimi ya mabeleku ni 23.2% – kota lirimi ya wumbiri, Citsalela ca lembi ga 1980). Kuya hi makungu ya mafambisela ya nayu cikhatini caleco, Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku, wa lembi ga 1983, wutiyisili lirimi la Ciputukezi kota ndlela yogondzisa “munhu musva”, loyi anganyimelwa kuyandzisa tiku hi wutivi.

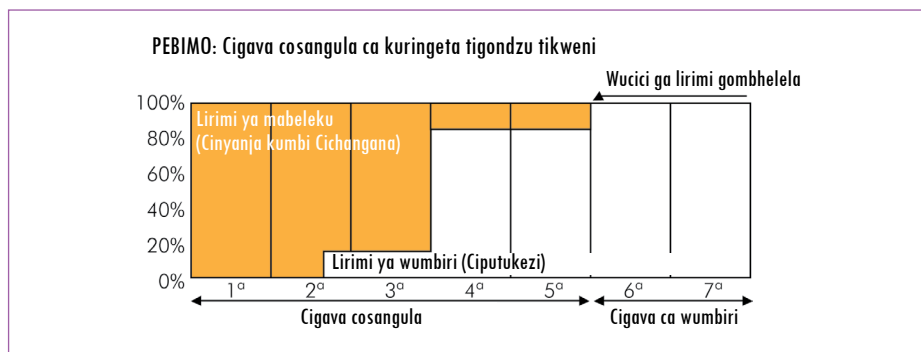
Hikumahaloku, zvatikomba livzaku tirimi ta Musambiki tichipisilwi ni kusivelelwa ka wugondzisi hi cikhathi coleha. Zvonake, mitiru yingamahiwa hi malembi ya 90 hi Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni, yikombesili mihandzu ya Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni ka cigava cosangula ca tigondzu, leyi yingakombisa tsengu wa hombi wa vagondzi vangafiyila, vaphindelela makalasi ni lava vangatsukula kugondza. Mitiru leyi yidlunyatisili livzaku kutirisa Ciputukezi tsena kota lirimi ya wugondzisi ni kungayelani ka lisima ya mabhuku ni tiyisu ya wutomi ga vagondzi, yin'wi ya timhaka yingakaratisa wugondzisi ga cigava cosangula tikweni ga Musambiki. Mhaka leyi yikurumetili livzaku tirimi ta tiku ga Musambiki titiyisiwa ka Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku, kuya hi laha hikombisaku ka zvigava zvilandzelaku.

Gondziselelu ya vavasati, Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri Musambiki ni tumbunuku wa wugondzisi hi tirimi timbiri

Makungu ya kutirisa Tirimi ta Musambiki hi tlhelu ga Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku marangelwi hi Tsalwa ga Dhokadhokisanu woranga wa kuboha minayu ya matsalela ya tirimi ta Musambiki hi lembi ga 1989, lowu wungamahiwa hi Tsindza ya Wugondzi ga Tirimi ta Musambiki (NELIMO). Ka zvi bohho zvinyingi, tsalwa legi giwulili livzaku i fanelu ku Tirimi ta Musambiki titirisiwa ka wugondzisi. Kuya hi zvileletelu zva Tsindza ga Wugondzi ga Tirimi Tikweni ni kukarateka kungawoneka ka mihandzu ya wugondzisi ga cigava cosangula, Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni, (INDE), hiku hlangela ni vatiri kulobze va handli ka matiku, yiringetili kuxopaxopa mihandzu ya kutirisa Tirimi ta Musambiki ka wugondzisi. Kusukela lembi ga 1990 kala 1997, Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni yiringetili kugondzisa vavasati vahombi hi Tirimi ta Musambiki (Cikhuwa, Cisena, Cindawu ni Cichangana), ndzhaku ka lezvo kungheniwa ka tigondzu hi lirimi la Ciputukezi kota lirimi ya wumbiri ka zvipandzi zva Nampula, Sofala ni Gaza. Mihandzu ya longoloku lowo yikombisili kutsakisa 96% ya vagondzi ka tigondzu ta tirimi ta Cisena – Ciputukezi. Lava vangawutisiwa vawulili ku ngalu handli ka kugondza kutsala ni kulera hi lirimi la Cisena, wugondzisi hi tirimi timbiri givavhunili kugondza Ciputukezi kambi (Benson 1997).

Ka tigondzu ta cigava cosangula, Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni yitirisili Longoloku wa Kuringetela Wugondzisi hi Tirimi Timbiri Musambiki (PEBIMO), kusukela lembi ga 1993 kala 1997. Ka tiru lowu kutirisilwi Tirimi ta Musambiki ni Ciputukezi ka muni wa mitlawu ya tigondzu ka Gaza (Cichangana – Ciputukezi) ni Tete (Cinyanja – Ciputukezi). Ndzeni ka longoloku lowo kutirisilwi kungu ga kucica lirimi (wona Cifanisu 1), laha kaku makalasi yosangula ya manharu (1^{la}, 2^{ri} ni 3^{ru}) kutsala ni kulera ni bhuku ga Matematika zviwagondziwa hi lirimi ya mabeleku. Kugondza kuwulawula Ciputukezi zvisangulili ka kalasi ga 2^{ri}; ka kalasi ga wunharu vagondzi vasangula kugondza kutsala ni kulera hi yona lirimi ya Ciputukezi. Ka kalasi ga 4ⁿⁱ Ciputukezi cisangula kuvi lirimi ya tigondzu totlhe, kasi lirimi ya mabeleku yisimama kugondzisiwa kota bhuku kala ka kalasi ga 5^{nu} (Benson 1997).

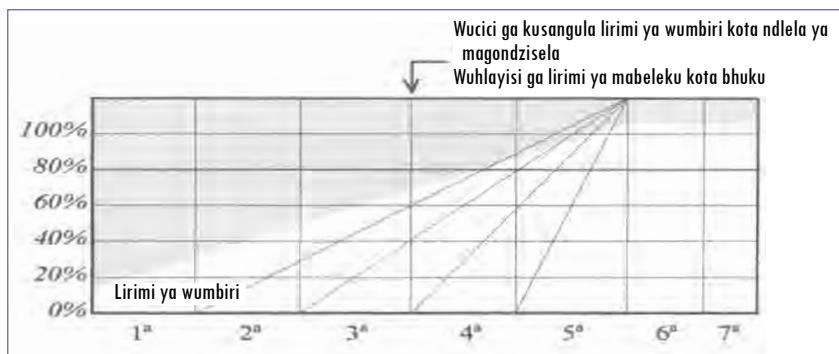
Cifanisu 1. Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri

Cixokolelo: (INDE).

Mihandzu ya longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri yikombisili kukhatala ka vagondzi hi tigondzu ni kuyandza ka tsengu wa vagondzi vangapasa ka mitlawwa ya tigondzu leyi yingatarisa wugondzisi hi tirimi timbiri. Mihandzu ya tigondzu leti yiwahambana ni leyi yingatarisa lirimi yin'wi ya Ciputukezi ka zvikola zvalezvi zva zvin'wi. Tlhatakumbiri, vagondzi votlhe vangalandza longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri vakombisili kutiva kutsala ni kulera hi lirimi ya wumbiri ni lirimi ya mabeleku; mhaka leyi yiwaxalalisa vapsali ni vanhu votlhe va muganga. Mihandzu yotsakisa ya wugondzisi hi tirimi timbiri ni ya gondziselu ya vavasati ni ya PEBIMO yikurumetili citshungu ni tihuwu ta titivi kuvi kutiriswa Tirimi ta Musambiki ka Longoloku wa Wugondzisi ga Tiku. Hi lembi ga 2003, kusangulili Longoloku wa Kucica Lirimi wa Matshamela ya Wuhlayisi (wona Cifanisu 2), longoloku lowu wutirisilwi hi Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni, kusukela lembi ga 2004 ka 23 wa zvikola hi tsengu wa 16 wa Tirimi ta Musambiki. Ka malembi ya kulandzela, citshungu ciyamukelile hi kutsaka wugondzisi hi tirimi timbiri, citlhela cikurumeta ku longoloku lowu awutirisiwi ka zvikola zvinyingi zva tiku, citlhela cimaha gotipolela makungu lawo, handli ka kuchusiwa hi Huwu ya Kuseketela Wugondzisi Tikweni.

Cifanisu 2. Longoloku wa Kucica lirimi wa Matshamela ya Wuhlayisi

Cixokolelo: INDE/MINED (2003).

Tindlela ta magondzisela ya tirimi ta Musambiki ni matirisela ya longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri

Magondzisela ya Tirimi ta Musambiki mafambisiwa hi tindlela tinharu (INDE/MINED 2003:112):

- (i) **Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri Musambiki (lirimi ya mabeleku ni Ciputukezi (lirimi ya wumbiri):** lirimi ya mabeleku litatirisiwa kota ndlela ya wugondzisi ka makalasi manharu (1^{la} , 2^{ri} ni 3^{ru}), Lirimi ya wumbiri i bhuku ga kugondza kuwulawula, laha kungatasangula kugondzisiwa kutsala ni kugondza hi lirimi leyi kusukela ka kalasi ga 3^{ru} , hi ndlela ya kulondzola wutivi ga kulera ni kutsala hi lirimi ya mabeleku ka lirimi ya wumbiri;
- (ii) **Longoloku wa wugondzisi hi lirimi lin'wi la Ciputukezi (lirimi ya wumbiri), tigondzu leti titavhuneteliwa hi Tirimi ta Musambiki (tirimi ta mabeleku):** ka kalasi ga 4^{ni} , kutasangula kucica ndlela ya magondzisela, kusukiwa ka lirimi ya mabeleku kutirisiwa lirimi ya wumbiri; kusukela ka cigava leci, tigondzu titamahiwa hi lirimi ya wumbiri (kusukela ka kalasi ga 4^{ni} kala ka 7^{ri}), nakuvhuneteliwa hi lirimi ya mabeleku (kufela kudlunyatisa khwatsi timhaka tokarata ta Matematika, mabhuku ya Wutivi ga Tumbunuku ni ya Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu), kasi lirimi ya mabeleku yitagondziwa kota bhuku;
- (iii) **Wugondzisi hi lirimi lin'wi la Ciputukezi (lirimi ya wumbiri):** tigondzu hi lirimi ya wumbiri kota ndlela ya magondzisela, lirimi ya mabeleku yitagondzisiwa kota bhuku, nayitirisiwa kuvhunetela kugondzisa lirimi ya wumbiri hi kutirisa magondzisela yoyala kupatsela tirimi.

Ndzeni ka kukambisisiwa ka Naya wa Longoloku wa Wugondzisi Tikweni, lowu wungapaluxiwa hi lembi ga 2018, ni Makungu ya Kuyandzisa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri (2020-2029), longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wungabohiwa hi lembi ga 2003 wuciciwili, ngovhungovhu ka cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri, zvimahaka ka kalasi ga 4^{ni} , ni kuhunguliwa ka makalasi: ka tsengu wa 7 wa makalasi zvezvi mamaha 6, ni kuhunguliwa ka zvipela zva kona: ka zvipela zvinharu zvihunguliwa zvimaha zvipela zvimbiri zva tigondzu ta cigava cosangula. Ka mitiru leyi, kuya hi Makungu ya Kuyandzisa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri, kunyimeliwa lizvaku ndlela ya kucica magondzisela yitamahiwa hi zvigava kuya hi mabhuku, ka matshamela lawa (Ndzawulu ya Wugondzisi ni Kuyandzisa ka Vanhu, MINEDH 2019:23):

- (i) **Lirimi ya mabeleku lirimi ya kugondza hi yona (cigava cosangula: 1^{la} kala kalasi 3^{ru}):**

Kalasi 1^{la} kala kalasi 2^{ri} :

- Tigondzu ta bhuku ga Matematika ni lirimi ya mabeleku hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Ciputukezi;
- Tigondzu ta bhuku ga Mhlakano Yotiyisa Miri hi lirimi ya mabeleku.

Kalasi 3^{ru}:

- Cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri ka tigondzu ta bhuku ga Mhlakanu Yotiyisa Miri kusukela kalasi ga 3^{ru}.

(ii) Lirimi ya mabeleku kota lirimi ya tigondzu ni ndlela ya kucica hi zvigava (cigava ca wumbiri: 4ⁿⁱ kala 6^{wi}):

Kalasi 4ⁿⁱ:

- Tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Tumbunuku hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Lirimi la Mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Zvifananisu ni Zvimaho zva Mandla hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Mhlakanu Yotiyisa Miri hi lirimi ya wumbiri;
- Cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri ka Tigondzu ta bhuku ga Matematika kusukela kalasi 4ⁿⁱ.

Kalasi 5^{nu}:

- Tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Lirimi la Mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Zvifananisu ni Zvimaho zva Mandla hi lirimi ya mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Mhlakanu Yotiyisa Miri hi lirimi ya wumbiri;
- Tigondzu ta bhuku ga Matematika hi lirimi ya wumbiri;
- Tigondzu ta bhuku ga Ciputukezi;
- Cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri ka Tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Tumbunuku.

Kalasi 6^{wi}:

- Tigondzu ta bhuku ga Lirimi ya Mabeleku;
- Tigondzu ta bhuku ga Mhlakanu Yotiyisa Miri hi lirimi ya wumbiri;
- Tigondzu ta bhuku ga Matematika hi lirimi ya wumbiri;
- Tigondzu ta bhuku ga Ciputukezi;
- Tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Tumbunuku hi lirimi ya wumbiri;
- Cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri ka tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Tumbunuku;
- Cigava ca kucica lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri ka tigondzu ta bhuku ga Zvifananisu ni Zvimaho zva Mandla.

Tiru wa kukambisisa longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri ka cigava ca kucica lirimi wumahiwa hikuva kuwonilwi lizvaku vagondzi vanyingi vazvikota kucica kugondza hi lirimi ya mabeleku kaya ka lirimi ya wumbiri navangasikuma wutivi goyeta ga lirimi maringanu ya kufela kugondza hi yona lirimi leyi. Hikumahaloku, kuwonilwi lizvaku vagondzi vanyingi avakoti kuhlengela zvin'wi ka tigondzu ta lirimi ya wumbiri kusukela ka kalasi ga 4ⁿⁱ. Kongometu wa kucica lirimi ya tigondzu hi zvigava wumaha lizvaku vagondzi vafela kukuma wutivi gofanana ka tirimi timbiri.

Wugondzisi hi tirimi timbiri tikweni: xana hicihi civangelu, kona zvifela kuyini?

Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wukongoma kunyika mahanyela yofana ka vanhu, ya lisima, yoluluma ka matiku lawa kuwulawulwaku tirimi tinyingi ni mahanyela ya tumbunuku yohambana, kufana ni tiku ga Musambiki. Hambilezvi Ciputukezi cinga yona lirimi yinga nayweni wa fumu, mitiru ya INE (2019) yikomba lizvaku tsengu woringana 81.1% wa vana va Musambiki vamaha mitiru yabze navatirisa tirimi ta Musambiki. Vanana va tanga ya cikola (5 kala 9 wa malembi), lava vapimiwaku hi tsengu wa 4.450.647 tiku gotlhe, 15.3% wa vona vawulawula Ciputukezi kota lirimi ya mabeleku, kasi 26,6% vawulawula Ciputukezi kota lirimi ya wumbiri (INE 2019). Lezvi zviwula lizvaku 73.9% vawulawula tirimi tin'wani handli ka Ciputukezi, wunyingi ga tirimi leto Tirimi ta Musambiki.

Tigondzu tikomba lizvaku kugondzisa n'wana hi lirimi angalitiviku azvinyiki mihandzu mineni hitlhelu ga wugondzisi hambi hi kukuma wutivi. Tiru wa wutlhari hitlhelu ga wugondzisi wuwula lizvaku tigondzu tosangula tini lisima loku timahiwa hi lirimi ya mabeleku ya vanana, kumbi kumaha hi lirimi yin'wani vayizwaku khwatsi. Himawulela man'wani, lirimi ya mabeleku liwumba tifanelu kugondzeni ka munhu. Kugondzisa n'wana hi lirimi lohambana ni lirimi lakwe la mabeleku, kumbi lirimi lin'wani lohambana ni ya laha lixeni, zvitlhelisela n'wana ndzhaku kuyandzeni ka tigondzu takwe ta kukuma wutivi ni wutlhari. Hikumahaloku, hi lembi ga 1953, hlengeletanu wa UNESCO wuwulili lizvaku tigondzu ta cigava cosangula nga timahiwa hi tirimi ta mabeleku ta vagondzi; kasike lirimi ya wumbiri yingahatirisiwa ndzhaku ka kuvi vagondzi vakombisili wutivi ga tirimi tabze ta mabeleku. Kuya hi mubiku wa UNESCO, tigondzu hi lirimi ya mabeleku tiwumba Tifanelu ta N'wana, mubiku lowu tiku ga Musambiki ni matiku man'wani ya misava mawuyamukeleku.

Khwatsi hi lezvi zviwulilweku ndzhaku, mitiru yiseketelaku kutirisiwa ka Tirimi ta Musambiki yikombisili lizvaku tigondzu hi lirimi ya Ciputukezi tsena ka vanana vakalaku vangaciwulawuli kota lirimi ya mabeleku, kumbi vangacitiviku hi kali, zvitlhelisela tigondzu ta vona ndzhaku. Wugondzisi hi tirimi timbiri, gipaluxweku hi lembi ga 2003, gikombili mihandzu yineni ya tigondzu ka vanana loku yifananisiwa ni tigondzu hi lirimi lin'wi ya Ciputukezi kota lirimi ya wumbiri. Mihandzu ya wugondzisi hi tirimi timbiri yineni hakuva

vanana vakomba kukhatala hi tigondzu tabze na kona vatinyiketela kuwulawula lomu tigondzweni; lezvo zvinyika tamu vagondzisi ni titivi ta wugondzisi hakuva wugondzisi legi gikongoma vagondzi, na kona gayandzisa mapimu ya vanana kuvi vativa Ciputukezi, vativa mitumbunuku yabze, ni lisima yabze ni zvin'wani.

Khwatsi hi lezvi zvimahakaku matikweni man'wani kuwulawulwaku tirimi totala, matshamela ya tirimi ta tiku ga hina makombisa kutiyisiwa ka wugondzisi hi tirimi timbiri nakutirisiwa lirimi ya mabeleku ya vagondzi maringanu yaku vagondzi vativa kutsala ni kulera hambi kuyandzisa wutivi ka mabhuku man'wani ya tigondzu, kufana ni Matematika ni mabhuku ya Wutivi. Loku vagondzi vativa lirimi ya mabeleku yabze, zvavahehukela kambi kutiva lirimi ya wumbiri. Hikwalahu, wugondzisi hi tirimi timbiri agikongomi tsena kugondzisa n'wanana wutivi ga lirimi ya mabeleku, kanilezvi, givhula mapimu ya n'wanana kasi afela kukuma kambi wutivi ga lirimi ya wumbiri, ni kutiva kambi timhaka ta mabhuku hi laha mayileku hi kona, natirisa tirimi timbiri. Hikugumesa, hiwula ku ngalu, wugondzisi hi tirimi timbiri gifanela kutirisiwa ka matiku lawa kuwulawulwaku tirimi tinyingi, kufana ni tiku ga Musambiki, hakuva gikomba lisima ya mahanyela yofana ni yolulama.

Xana kunyimelwa yini hi vagondzisi ndzeni ka wugondzisi hi tirimi timbiri?

Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wukurumeta ku vagondzisi vavi ni wutlhari ga kugondzisa kasi vafela “kutiva kugondzisa” makalasi yohambana. Hikumahaloku, kuni zvikongometu (kumbi zviralanganya) zvinharu lezvi vagondzisi vafanelaku kuzvitava, zvinga lezvi:

(i) Cikongometu 1: Wugondzisi hi lirimi ya mabeleku

Ka longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri, vagondzisi vafaneli kuvi ni wutlhari gotiva kuzwa, kuwulawula, kulera ni kutsala hi lirimi ya Musambiki, yinga yona lirimi ya tigondzu, vativa tumbunuku wa lirimi leyo, vavi ni wutlhari ga magondzisela. Wutlhari legi gifanela kuhambana ni wutlhari vagitirisaku loku vagondzisa Ciputukezi kota lirimi ya wumbiri, hakuva tirimi ta Musambiki tirimi tabze ta tumbunuku. Hikwalahu, vagondzisi vakurumetiwa kuvi ni wutlhari ga magondzisela lawa makongomaku vagondzi, kungahi tigondzu leti tikurumetaku vagondzi kulandzisela zvowulwa hi mugondzisi, vawuyelela timhaka, kumbi kufamba vatatisela magezu ni timhaka tiwulwaku hi mugondzisi. Vagondzisi vafanela kupola tindlela ta magondzisela, leti tikurumetaku vagondzi kuyandzisa wutlhari gozwa, gowulawula, gogondza ni gotsala hi lirimi ya mabeleku.

Tiru wun'wani “kutiva kugondzisa” hi tirimi ta Musambiki mabhuku ya Matematika, ya Mhlakano Yotiyisa Miri, ya Wutivi ga Tumbunuku, ya Wutivi ga Mahanyela

ya Vanhu ni ya Zvifananisu ni Zvimaho zva Mandla² (kuya hi longoloku musva wa wugondzisi hi tirimi timbiri wungakambisiwa). Kugondzisa mabhuku lawa hi lirimi ya mabeleku kulaveka lizvaku vagondzisi vavhunetela vagondzi kutiva khwatsi makungu ya mabhuku lawa. Lirimi ya mabeleku i ndlela ya kuvevukisa tigondzu. Kulaveka lizvaku tigondzu ta lirimi ya mabeleku tilungiselwa khwatsi hikutirisa tindlela leti tihehukisaku tigondzu, kutirisa zvilu zva tumbunuku ni zva muganga, mihlakanu yotsakisa, nayikongoma vagondzi (kufana ni kugondza hi mitlawu). Kanilezvi, tigondzu hi lirimi ya mabeleku atikongomi bhuku ga lirimi ya Musambiki tsena. Vagondzi vafanela kuya mahlweni ni kuyandzisa wutivi gozwa, gowulawula, golera ni gotsala ka mabhuku wotlhe, handli ka bhuku gogondza lirimi ya Musambiki, hakuva loku vativa lirimi labze zvitavavevukela kambi kutiva lirimi ya wumbiri.

(ii) **Cikongometu 2: Wugondzisi ga Ciputukezi kota lirimi ya wumbiri**

Wugondzisi hi lirimi ya wumbiri gisangula hi kugondzisa kuwulawula ka makalasi mambiri yoranga (1^a ni 2^a), kulandzela tigondzu totiva kutsala ni kulera hi lirimi ya wumbiri nakutirisiwa wutivi gingagondziwa ka lirimi ya mabeleku. Tigondzu ta kutiva kuwulawula hi lirimi ya wumbiri tifanela kutirisa mabhuku ya tigondzu, dharama, kutlhamusela zvifananisu kota ndlela yoyandzisa magezu ya lirimi, tisimu toyelana ni timhaka ta tigondzu, mihlakanu yotsakisa nakutirisiwa lirimi ya wumbiri, mitiru yikurumetaku vagondzi kubhulisana, ni yin'wani. Kulaveka kupimisa mitiru yikurumetaku vagondzi kubhula hi lirimi ya wumbiri. Hikumahaloku, ngha kungatirisiwi tigondzu tikurumetaku vagondzi kutshama hi kuyimbelela, kulandzisela zvwulwa hi wugondzisi, kumbi kuvevisa timhaka hlokweni.

Kugondza kulera ni kutsala hi lirimi ya wumbiri kutalava lizvaku tigondzu tihi tomaha zvilu, kungavi tsena kugondza kuwulawula, kulera ni kutsala. Ka tigondzu leti, vagondzisi vafaneli kukurumeta vagondzi kutiva kulera ni kutsala ka lirimi ya wumbiri hi wutivi gosukela ka lirimi ya mabeleku. Kanilezvi, vagondzi avatlharihisiwi mayelana ni kuhambana ka matsalela ya lirimi ya mabeleku ni ya lirimi ya wumbiri, nakukombisiwa pfumawulu wa maletela ni matsalela. Tigondzu ta lirimi ya wumbiri tilava lizvaku vagondzisi vavi ni wutivi gopola mitiru, vavi ni hlazvambilu, kasi ku vagondzi vayandzisa wutivi gabze ga kutiva kuwulawula kala ka kalasi ga 2^a, wutivi golera ni kutsala kala ka kalasi ga 3^a, kasi vatakota kusangula kucica lirimi ya mabeleku kaya ka lirimi ya wumbiri ka kalasi ga 4^a 3.

2 Laha kuwuliwa longoloku wa kucica magondzela lowu wungatirisiwa ka Makungu ya Kuyandzisa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri (2020-2029). Ka longoloku wa kali, kucica magondzela akusangula ka kalasi ga 4^a, ndzhaku ka kusangula kugondzisiwa bhuku ga Wutivi ga Tumbunuku hi lirimi ya mabeleku ka kalasi ga 3^a. Ka longoloku walowu, makalasi yolandzela amagondzisiwa hi lirimi ya wumbiri, kasi lirimi ya mabeleku yiwagondzisiwa kota bhuku ni lirimi yovhunetela ka makalasi ya 4^a ni 5^a ka mabhuku ya Matematika, Wutivi ga Tumbunuku ni Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu. Timhaka tingawuliwa laha tini lisima ka longoloku wa kucica lirimi ya tigondzu ka makalasi yosangula ni kucica ka lirimi ya tigondzu hi zvigava.

3 Ka longoloku wa kucica lirimi, lowu wungakambisiwa, vagondzi vatatlulela ka gondzu hi lirimi ya wumbiri ka bhuku ga Matematika. Kucica ka magondzisela kusangula ka bhuku ga Mhlakanu Yotiyisa Miri ka kalasi ga wu 3^a.

Hikumahaloku, tigondzu ta lirimi ya wumbiri tilava hlazvambilu, wutivi gopola mitiru ni manu. Loku vagondzi vangayandzisi wutivi gingawuliwa ndzhaku, vatavi ni kukarateka ka tigondzu ta mabhuku magondzisiwaku hi lirimi ya wumbiri ka makalasi ya lemahlweni.

(iii) Cikongometu 3: Wugondzisi hi lirimi ya wumbiri nayivhunetelwa hi lirimi ya mabeleku

Cigava ca kucica lirimi cisangula ka kalasi ga 4ⁿⁱ, nakutirisiwa wutlhari giringanaku tigondzu hi lirimi ya wumbiri nagivhunetelwa hi lirimi ya mabeleku. Mhaka leyi yiwula lizvaku zvingahamaha vagondzi vangasikuma wutivi giyeneleku ga lirimi mayelanu ni kutiva timhaka ta mabhuku ya Wutivi ga Tumbunuku, Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu, Zvifananisu ni Zvimaho zva Mandla ni Matematika hi lirimi ya wumbiri tsena. Hikumahaloku, kakombeliwa kutirisiwa lirimi ya mabeleku kufela kutlhamusela timhaka ni magezu yokarata ka mabhuku lawa. Vagondzisi vazvikota kutirisa mawulawulela ya tolovelu ya vagondzi kasi vafela kuvatlhamusela khwatsi timhaka leto.

Vagondzisi vafaneli kutiwonela ka tigondzu ta lirimi ya wumbiri, kasi vafela kuyisa mahlweni tigondzu ta lirimi ya wumbiri cikhathi vagondzisaku timhaka tohambana ta mabhuku. Ndlela ya kumaha lezvi kutirisa lirimi ya mabeleku ya vagondzi kota lirimi ya kuvhunetela tigondzu. Ndzeni ka kutirisa wutlhari legi, vagondzi vakurumetiwa kuzwa, kuwulawula, kulera ni kutsala hi lirimi ya wumbiri, kanilezvi, akuwuliwi kuchipisiwa ka lirimi ya mabeleku.

CIPANDZI CA WUMUNI. Lirimi, mahanyela ni wugondzisi:

Citshwa

Ka cipandzi leci hiwulawula hi timhaka ta lirimi ya Citshwa: zvipandzi lomu lirimi leyi yiwulawulwaku kona, vawulawuli va yona, matshamela ya yona ni matiriselwa ya yona ka tigondzu.

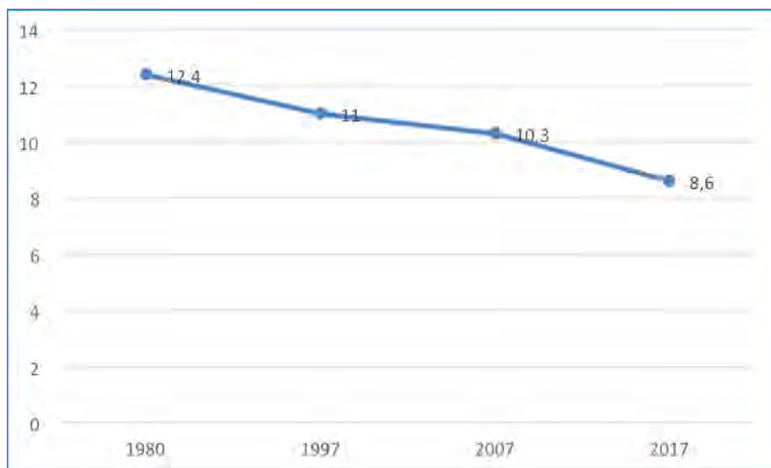
Citshwa ni vawulawuli va cona

Citshwa lirimi ya tlawa wa tirimi ta Bhantu, tlawa lowu wungani tsengu wa 600 wa tirimi tiwulawulwaku Afrika dzonga wa Sahara. Lirimi leyi yilumba tlawa wa tirimi wuvitaniwaku ku i Tshwa-Ronga (S.50); Cichangana ni Cirhonga zvilumba tlawa walowu. Tirimi leti ta tinharu tiwulawuliwa kukhwa tin'wi, hakuva muwulawuli wa lirimi yin'wi watizwa le tin'wani ta timbiri.

Handli ka Musambiki, Citshwa cawulawuliwa kambi tikweni ga Afrika Dzonga ni Zimbabwe. Musambiki mahambanela ya kuwulawula Citshwa mayavanyisiwa hi tshamela legi: Cikhambani, Cironga, Cihlengwe, Cimhandla, Cidzhonge (Cidonge) ni Cidzivi.

Kuya hi tiru wa Citsalela ca Citshungu ca lembi ga 2017, Citshwa ciwulawuliwa kota lirimi ya mabeleku hi tsengu woringana 836.644 wa vanhu va tanga yosukela ka tlhanu wa malembi kuya mahlweni. Tsengu lowu wukomba kuyandza ka vanhu hi tsengu wa 143.258 (20.6%), loku kufananisiwa ni Citsalela ca lembi ga 2007, kungahi tsengu wa 693.386 wa vanhu vangawulawula Citshwa kota lirimi ya mabeleku. Cifanisu 2 cikomba kuhunguka ka tsengu wa vawulawuli va lirimi ya Citshwa kota lirimi ya mabeleku kusukela lembi ga 1980, lembi ga Citsalela cosangula Musambiki ndzhaku ka khululeku hi lembi ga 1975.

Cifanisu 2. Kuyandza ka vawulawuli va Citshwa kota lirimi ya mabeleku Musambiki kusukela 1980 kala 2017 (%)

Kuya hi cifanisu leci, vawulawuli va Citshwa kota lirimi ya mabeleku vahunguleka kutsongwani, lezvo hikukula ka tsengu wa vawulawuli va Ciputukezi kota lirimi ya mabeleku. Lezvo zvikomba kufuva ka lirimi ya Citshwa, kanilezvi, mhaka leyi yazvikota kuciciwa hi minayu leyi yiseketelaku wugondzisi ni kuyandza ka tirimi ta Musambiki.

Ciyimu ca matsalela ya lirimi ya Citshwa

Ka cipandzi leci, hikombisa lezvi: (i) hixaxameta zvizwati ni zvitatisu zva Citshwa ni matsalela ya zvona, (ii) hixaxameta mawumbela ya vitu ni cimahu, tixaka timbiri ta lisima lomu ka matshamela ya tirimi ta Bhantu.

Zvizwati ni zvitatisu ni matsalela ya zvona

Citshwa lirimi yitsaliwaku kusukela kali ka malembi, kanilezvi, akusibohiwa naye wa matsalela man'wi, kufana ni tirimi tinyingi ta Musambiki. Hikwalahu, kazvikota kukumeka matsalela yohambanahambana ya lirimi yin'wi. Ka kama walowu, kulungisiwa ndlela ya matsalela maneni ya Citshwa. Ndlela leyi ya matsalela maneni yisangulilwi hi lembi ga 1989, yilulamisiwa kuya hi matsalela makumekaku kufambeni ka cikhati, ngovhungovhu ka longoloku ya tigondzu. Bhuku legi gitsaliwa kuya hi ndlela leyi ya matsalela.

Tigondzu tiwula lizvaku Citshwa cini tlhanu wa zvizwati, zvitsaliwaku hi maletela lawa: a, e, i, o, u. Kasi zvitatisu zva Citshwa zvitsaliwa hi matshamela lawa, zvin'wani hi patswa wa maletela:

b, c, d, f, g, h, j, k, l, m, n, n', p, q, r, s, t, v, x, z
bh, bv, bz, dh, dl, dz, gq, hl, n'q, ny, pf, ps, sv, tl, ts, vh, xj, xw, zv, zw

Hikulandza, hiveka zvikombisu zva timhaka ni maletela lawa hingamakombisa ndzhaku⁴. Hinyika lisima maletela kumbi patswa wa maletela ya Citshwa (kumbi ya tirimi ta Musambiki), ni lawa makombisaku pfumawulu wohambana ni ya Ciputukezi.

b	kuba	bv	kubvun'wala	ps	kupsopsa
c	caya	bz	bzanyi	sv	kusvula
d	din'wa	tl	kutlatlalata	vh	vholu
h	huku	dz	kudzaha	xj	xjeler
j	majevejeve	gq	gqeke	xw	kuxwanya
n'	n'anga	hl	hlana	zv	zvibza
q	mukhoqo	dl	dlulameti	zw	kuzwa
n'q	n'qolo	ny	nyeleti		
v	vitu	pf	mupfhumba		

⁴ Tshimatshima wa timhaka leti tingakumiwa ka mabhuku ya NELIMO (1989); Siteo na Ngunga (2000); Ngunga na Faquir (2011).

Citshwa cini makhohlanya ya zvizwati **w** ni **y**, matiriswaku ka magezu yofana ni lawa: ku**wa**; wusiku; yindlu; muyivi.

Zvitatisu zva Citshwa zvakoteka kuciciwa hi tindlela tohambanahambana, kufana ni wunhovhuhati, wuhefemuli, wunomuhati/wulakahati.

- **Wunhovhuhati:** Wunhovhuhati wukombisiwa hi maletela “m” kumbi “n”, lawa matsaliwaku hi phambeni ka citatisu kumbi patswa wa zvitatisu zvicicilweku.

Zvikombisu: mbuti; ngoma; ndzilu

- **Wuhefemuli:** Wuhefemuli wukombisiwa hi letela “h”, gitsaliwaku hi ndzhaku ka citatisu kumbi patswa wa zvitatisu zvicicilweku.

Zvikombisu: kuthoma; khotso; Citshwa; phepha

- **Wunomuhati/Wulakahati:** Wunomuhati kuwuliwa loku letela gingaciciwa gingahi gohuma hi ka nomu; kasi wulakahati kuwuliwa maletela macicilweku mahi yohuma hi ka nomu. Wunomuhati kumbi wulakahati zvikombisiwa hi letela “w”, gitsalwaku hi ndzhaku ka citatisu kumbi patswa wa zvitatisu zvicicilweku.

Zvikombisu: kupwela; cimbwiri; ngwenya; Swazini

Matshamela ya vitu

Vitu i gezu gingani kuhambana, nagitirisiwa kuwula zviwumbiwa, zvilu, zvimahu, matshamela, vanhu, ni zvin’wani. Ka tirimi ta Bhantu, mavitu malungiselwa hi mitlawwa leyi yivitaniwaku **mitlawwa ya mavitu**; mitlawwa leyi yiya hi zvirangi kumbi wuyelani. **Tlawwa wa vitu** kuwulwa tlawwa wa mavitu lawa mangani cirangi cofanana kumbi wuyelani gofanana. Hi mahlweni, hikombisa xaxametu wa mitlawwa ya mavitu ya Citshwa ni zvikombisu zva kona.

Akuyavanyisa ka mitlawwa ya mavitu hi tirimi ta Bhantu, kufana ni Citshwa, kuya hi tindlela timbiri ta hombi, anga leti: cirangi ca tlawwa ni hlokovitu. Cirangi cihambana kuya hi tlawwa wa vitu. Kasi hlokovitu cikhemu ca vitu leci cingani tlhamuselu wa tshinya.

Zvikombisu: mu-nhu; ci-siwana; wu-lolo

Tsengu wa mitlawwa ya mavitu ka tirimi ta Bhantu wuhambana kusukela ka 10 kala 20. Tsengu wa mitlawwa ya mavitu hi Citshwa i 16. Xaxametu wa yona, zvirangi ni zvikombisu zva wuyelani ga mumahi:

Bhokisa 4. Mitlawa ya mavitu ya Citshwa: zvirangi ni wuyelani

Tlawa wa vitu	Cirangi	Zvikombisu zva wuyelani ga mumahi	Zvikombisu
1	mu-	a-	Mu -yivi a -tsutsumile.
2	va-	va-	Va -yivi va -tsutsumile.
3	mu-	wu-	Mu -zwa wu -tshovekile.
4	mi-	yi-	Mi -zwa yi -tshovekile.
5	li-	gi-	Li -hlevo gi -bihile.
6	ma-	ma-	Ma -hlevo ma -bihile.
7	ci-	ci-	Ci -manga ci -gile kondlo.
8	zvi-	zvi-	Zvi -manga zvi -gile makondlo.
9	(yi)N	yi-	Yi -ngwe yi -ga nyama. M -buti yi -ga bzanyi.
10	ti(N)	ti-	Ti -yingwe ti -ga nyama. Ti -mbuti ti -ga bzanyi.
11	li-	yi-/gi-/li-	Li -tiho yi -tshovekile. Li -tiho gi -tshovekile. Li -tiho li -tshovekile.
14	wu-	gi-	Wu -siwana gi -vitana tiholova.
15	ku-	ku-	Ku -tira ku -nyika lisima munhu.

Zvakoteka kambi kutirisiwa mitlawa yokomba wundawu, 16, 17 ni 18 (ha-, ku- ni mu-/n-). Kanilezvi, mitlawa leyi ayitirisiwi ngovhu ka Citshwa, lezvi zviwulaku ku akuna magezu, kumbi kuni magezu matsongwani ya mitlawa leyi matirisiwaku hi vawulawuli masikwana lawa. Hikwalahu, zvifaniso zvikombaku mitlawa leyi zvitolovela kuvi zva zviyengeteli, handli ka mavitu.

Zvikombisu: **ha**-si (tlawa 16); **ku**-suhani (tlawa 17); **n**-dzhaku (tlawa 18)

Zvin'wani zvirangi zva mitlawa zvatora hi tindlela tohambana, gin'wani khati zvingatikombi.

- **Tlawa 1:** Cirangi **mu**- catira kota **n'w**-, kumbi cingatikombi. Kanilezvi, cikombisu ca wuyelani **a**- cafana.

Zvikombisu: **N'w**-anana **a**-tsutsumile; Sati **a**-tsutsumile.

- **Tlawa 2:** Cirangi **va**- catira kota **v**-. Kanilezvi, cikombisu ca wuyelani cin'wi **va**- ka cimahu.

Zvikombisu: **V**-anana **va**-tsutsumile; **V**-engi **va**-tsutsumile.

- **Tlawa 3:** Cirangi **mu**- catira kambi kota **m-/n**-, kumbi **n'w**-; kasi cikombisu ca wuyelani nacihi **wu**- ka cimahu.

Zvikombisu: **M**-binyi wa cikomu **wu**tshovekile; (**N**-)kanju **wu**-wile; **N'w**-amba **wu**-nyamalele.

- **Tlawa 5:** Cirangi *li-* catshuka cingatikombi. Wunyingi ga mavitu malumbaku tlawa lowu matshuka mangakombisi tlawa (kufana ni din'wa, kondlo). Kanilezvi, cikombisu ca wuyelani ga cimahu cin'wi **gi-**.

Zvikombisu: Din'wa **gi-**bolile; Kondlo **gi-**phasilwe.

- **Tlawa 9:** Cirangi ca tlawa 9 catira kota *yi-*, *m-/n-* kumbi *ny-*, kumbi kukala cingatikombi. Kanilezvi, cikombisu ca wuyelani ga cimahu cin'wi **yi-**.

Zvikombisu: **Yi-**ngwi **yi-**gile; **M-**buti **yi-**gile; **N-**dzisana ya Xjuzi **yi-**gile; Huku **yi-**gile.

Mitlawa hikombiseku ka Bhokisa 4 yin'wani yifamba hi mipatswa yimbirimbiri; ka mitlawa ya mipatswa wun'wi wukomba wuwun'wi, kasi wun'wani wukomba wunyingi. Tlawa 1 wukomba wuwun'wi, wunyingi ga wona i tlawa 2; tlawa 3 wuwun'wi, wunyingi ga wona i tlawa 4; tlawa 5 wuwun'wi, wunyingi i tlawa 6; tlawa 7 wuwun'wi, wunyingi i tlawa 8; tlawa 9 wuwun'wi, wunyingi i tlawa 10. Mavitu ya tlawa 11 mawumbiwa wunyingi hi tlawa 10, kufana ni mavitu ya tlawa 9 (zvikombisu: **Ti-**tihō **ti-**tshovekile; **Ti-**simu **ti-**sasekile).

Mavitu ya mitlawa 14 ni 15 amana wunyingi, hakuva mavitu ya zvihu zva tlawa kumbi zvokala kuhlayiwa (tlawa 14), kumbi zvomahiwa, matshamela ni mitiru (tlawa 15). Kuni mavitu matsongwani ya wunyingi ya tlawa 14, makombisiwaku hi **ma-** ya tlawa 6.

Zvikombisu: **wu-**loyi vs. **Ma-**loyi; **wu-**sva vs. **Ma-**wusva

Mavitu man'wani ya Citshwa mazvikota kuvi ya matshamela ya wutumbunuxi kumbi ya wuwumbi. Kutumbunuxa vitu ka zvikota kumahiwa hi ndlela ya cirangi kumbi cilandzi; man'wani mavitu mazvikota kutumbunuxiwa hi kutirisa tindlela leti timbiri (cirangi ni cilandzi), lezvi zvititaniwaku ku zvinameketi zvitsemelisiwa.

Zvikombisu zva wutumbunuxi ga mavitu:

- mbilu → **wu-**mbilu
- mbilu → mbilw-**ini**
- munhu → munhw-**ana**
- mbilu → **ci-**mbilw-**ana**
- kugondza → **mu-**gondz-**i**

Zvikombisu zva wuwumbi ga mavitu:

- ndzilu + wusiku → ndziluwusiku
- matshamela + tshomba → matshametshomba (cf. kutshamela tshomba)
- cikala + vitu → cikalavitu (cf. kukala vitu)

Matshamela ya cimahu

Cimahu i gezu gocicacica, gitirisiwaku kuwula mitiru, zvilu zvomahiwa, matshamela ya zvilu, ni zvin'wani. Cimahu hi Citshwa ciyavanyiswa hi zvikhemu zvimbiri: cirangi ca tlawa wa vitu ni hlokocimahu. Cirangi ca cimahu cokala cingatirisiwanga i *ku-*, ca tlawa 15. Hlokocimahu yiyavanyiswa hi zvikhemu zvimbiri: tshinya ga cimahu ni cizwati cogumesa. Tshinya cikhemu leci cingani tthamuselu wa cimahu. Cizwati cogumesa i *-a*. Cimahu hi Citshwa cini tshamela legi:

Cirangi + Tshinya + Cizwati cogumesa

Zvikombisu:

- ku-g-a
- ku-gondz-a
- ku-hlakan-a

Hlokocimahu yazvikota kuyandzisiwa hi kutatsiwa magezu mavitaniwaku zviyandlalisi zva zvimahu. Zviyandlalisi lezvi zvicca tthamuselu wosangula wa cimahu kumbi tsengu wa vamahi ni zvimbhetiselu zva cimahu. Hlokocimahu yiswa, yingani ciyandlalisi cin'wi kumbi zvimbiri, yivitaniwa hlokocimahu yoyandlaliswa. Cimahu cisva civitaniwa ku cimahu cotumbunuxiwa.

Zvikombisu:

- ku-g-a → ku-g-**is**-a
N'wanana aga mapunga.
Mamani ag**isa** n'wanana mapunga.
- ku-bhik-a → ku-bhik-**el**-a
Mamani abhika mapunga.
Mamani abhik**ela** n'wanana mapunga.
- ku-bhik-a → ku-bhik-**iw**-a
Mamani abhikile mapunga.
Mapunga mabhik**iwile**/mabhikil**we** hi mamani.
- ku-bhik**el**-a → ku-bhik**el-an**-a
Mamani abhik**ela** vamaseve huku.
Vamaseve vabhik**elana** tihuku.

Cimahu hi Citshwa cazvikota kutirisiwa hi tlawa, munhu, tsengu, cikhati, tshamela, mhaka ya wuvhumeli ni mhaka ya wuyali, ni zvin'wani zviyimu.

Zvikombisu zvowula tlawa:

- N'wanana **a**-g-a nyama. (tlawa 1)
- Cimanga **ci**-g-a nyama. (tlawa 7)
- Timbzana **ti**-g-a nyama. (tlawa 10)

Zvikombisu zvowula munhu ni tsengu:

- Mina **ndzi**-g-a nyama. (munhu wo 1^{la} wa wuwun'wi)
- Wena **u**-g-a nyama. (munhu wa 2^{ri} wa wuwun'wi)
- Hina **hi**-g-a nyama. (munhu wo 1^{la} wa wunyingi)
- N'wina **mu**-g-a nyama. (munhu wa 2^{ri} wa wunyingi)

Zvikombisu zvowula cikhati:

- Cimanga ci-g-a nyama. (Cikhati ca zvezvi ca tolovelu)
- Cimanga c-**o**-g-a nyama. (Cikhati ca zvezvi coya mahlweni)
- Cimanga c-**a**-g-a nyama. (Cikhati ca zvezvi ca tolovelu)
- Cimanga ci-g-**ile** nyama. (Cikhati cihundzileku combhelela)
- Cimanga ci-**wa**-g-a nyama. (Cikhati cihundzileku cokala kumbhelela)
- Cimanga ci-**wo**-g-a nyama. (Cikhati cihundzileku cingahaya mahlweni)
- Cimanga ci-**ta**-g-a nyama. (Cikhati cahataku)

Zvikombisu zva mhaka yovhumela ni wuyali:

- Timbuti t-a-g-a mamanga. (Cikhati ca zvezvi ca tolovelu ca wuvhumeli)
- Timbuti **a**-ti-g-**i** mamanga. (Cikhati ca zvezvi ca tolovelu ca wuyali)
- Timbuti ti-g-ile mamanga. (Cikhati cihundzileku ca wuvhumeli)
- Timbuti **a**-ti-g-a-**ngi** mamanga. (Cikhati cihundzileku ca wuyali)
- Timbuti ti-ta-g-a mamanga. (Cikhati cahataku ca wuvhumeli)
- Timbuti ti-**nga**-ta-g-a mamanga. (Cikhati cahataku ca wuyali)

Ndzeni ka cimahu ca Citshwa, zvakoteka kukumeka magezu man'wani yokomba wumbhetiselu ga mavitu kumbi zvilo. Cikombisu leci ca wumbhetiselu cikomba tshinya ga tlawa wa vitu wumbetiselaku cimahu kumbi munhu wa garamatika, awulwaku hi cimbhetiselu leco. Cikombisu leci cazvikota kumaheka zvin'wi ni cimbhetiselu ca vitu.

Zvikombisu:

- Timbuti ti-g-ile **bzanyi**. (tlawa 5)
Timbuti ti-**gi**-g-ile **bzanyi**.
Timbuti ti-**gi**-g-ile.
- Timbuti ti-g-ile **mamanga**. (tlawa 6)
Timbuti ti-**ma**-g-ile **mamanga**.
Timbuti ti-**ma**-g-ile.
- Mufana a-won-ile **muyivi**. (tlawa 1)
Mufana a-**mu**-won-ile **muyivi**.
Mufana a-**mu**-won-ile.

- Mufana a-won-ile **vanhanyana**. (tlawa 2)
Mufana a-**va**-won-ile **vanhanyana**.
Mufana a-**va**-won-ile.
- Mufana a-**ndzi**-won-ile. (munhu wo 1^{la} wa wuwun'wi)
Mufana a-**ku**-won-ile. (munhu wa 2^{ri} wa wuwun'wi)
Mufana a-**hi**-won-ile. (munhu wo 1^{la} wa wunyingi)
Mufana a-**mi**-won-ile. (munhu wa 2^{ri} wa wunyingi)

Ka ligulameti yogumesa ya Bhokisa 5, hixaxameta zvikombisu zvotlhe zva zvitatisu hi lirimi ya Citshwa, kuya hi tlawa wa vitu lowu wunga tshinya ga vitu kumbi cimbetiselu.

Bhokisa 5. Mitlawa ya mavitu ya Citshwa: Zvirangi zva mavitu, zvikombisu zva wuyelani ga mumahi ni citatisu

Tlawa	Cirangi	Cikombisu ca wuyelani ga mumahi	Cikombisu ca wuyelani ga citatisu
1	mu-	a-	-mu-
2	va-	va-	-va-
3	mu-	wu-	-wu-
4	mi-	yi-	-yi-
5	li-	gi-	-gi-
6	ma-	ma-	-ma-
7	ci-	ci-	-ci-
8	zvi-	zvi-	-zvi-
9	(yi)N	yi-	-yi-
10	ti(N)	ti-	-ti-
11	li-	yi-/gi-/li-	-yi-/gi-/li-
14	wu-	gi-	-gi-
15	ku-	ku-	-ku-

Lirimi ya Citshwa ndzeni ka longoloku wa wugondzisi tikweni ga Musambiki

Citshwa lirimi lin'wi ka 16 wa tirimi ta Musambiki leti tingasangula kunghena ka Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri, lowu wupaluxiweku hi lembi ga 2003. Inyan'waka, Citshwa lirimi ya tigondzu, zvin'wi ni Ciputukezi, ka zvikola zvokari zva cigava cosangula ka cipandzi ca Nyembani.

Nayu wuchusaku kutirisa Citshwa ni tirimi tin'wani ta Musambiki ka Longoloku wa Wugondzisi hi Tirimi Timbiri ni ka tin'wani tindawu ta nayu, kufana ni mitiru ya fumu ni tindawu ta wuhaxi ga mahungu (rhadhu ni tilivhizawu), i nayu lowu wutiyisaku kupaluxa, kuyandza ni kuhlayisa tirimi ta Musambiki ni tumbunuku wa tona.

CIPANDZI CA WUTLHANU. Mitiru yomaha

Tlawa lowu wa khumi ga mitiru hiyikombisaku hikulandzela yiwumba ciseketelu ka vagondzisi lizvaku vayandzisa mitiru yabze xungetanu matshamela ya tirimi ni mahanyela ndzeni ka tigondzu. Kongometu wa kugumesa wa tiru lowu kutlhendlemukisa mapimu ya vagondzi lizvaku vavi ni kupimisa kuyetileku xungetanu tirimi tabze, vativa kambi kunyika lisima ya kuhambana ka tirimi tabze. Mitiru leyi yazvikota kumahiwa hi cipimu ca lembi ka tigondzu kumbi hi zvigava zvokari ka mabhuku yohambanahambana ni makalasi ya kona.

Tiru 1

Hlokomhaka:	Tiku gin'wi, 8000 wa tirimi
Zvigondzu:	Kuhambana ka tirimi
Kongometu:	Kutiva kuhambana ka tirimi hi mawonela ya wutlhari.

Wulungiseli:

Tiru lowu wazvikota kumahiwa hi cipimu ca 90 wa timeneti (zvigava zvimbiri). Wungahamahiwa ka tigondzu ta bhuku ga Wutivi ga Mahanyela ya Vanhu kumbi ka lirimi ya mabeleku.

Cigava Coranga:

Mugondzisi afaneli kukombisa mapa ya misava ka vagondzi, awuya avawutisa vagondzi lizvaku xana vawutiva tsengu wa tirimi tiwulawulwaku misaveni ke. Ndzhaku ka mihlamulu ya vagondzi, mugondzisi atanyikela hlamulu wuyelanaku ni tindawu, ni tirimi tikombisiwaku ka bhuku legi. Mugondzisi atatirisa timhaka ta bhuku legi kufela kutlhamusela kuhambana ka tirimi ta tikuhombi Afrika nakongo tiku ga Musambiki, awuya akongomisa tirimi ta zvipandzi, zvfundza, miganga vahanyaku kona vagondzi. Ndzeni ka tiru lowu, vagondzi votlhe vafanela kutinyiketela hi tamu mariganu ya ku tirimi tabze titiviwa.

- **Vagondzi va 8 ni 9 wa malembi:**

Cikhathi cineni kuvatthamusela kuhambana ka magezu lawa: lirimi/mawulawulela/lirimana.

Cigava ca Wumbiri:

Ka phepha gobasa, ni mapa wa misava, mugondzi mun'wi ni mun'wani atalanga tiku gokari ga Afrika kumbi tiku gingahandli ka Afrika. Hikulandzela, atatsala cifananisu ca tiku lego, athela atsema, awuya atsala ndzeni ka mapa mavitu ya tirimi tiwulawulwaku ka ndawu leyo, kasi mugondzisi atavavhonetela kutiva tsengu wa vanhu vawulawulaku lirimi leyo ka muganga ni muganga. Hikulandzela, vagondzi vatapenda mamapa lawo hi mivala yiwuyaku ka tinghapa (bhandera) ta matiku lawo kufela kukomba magezu masva.

- **Vagondzi va 6 ni 7 wa malembi:**

Mugondzisi atakombela vagondzi livzaku vapatsa tirimi totlhe ta matiku vangalanga, kufela kutiva tigondzu ta Matematika.

Handzu:

Ndzhaku ka tiru lowu, vagondzi vatatsala timhakanyana titsongwani. Ka tona timhakanyana leto, vazvikota kutsala kambi mapa lowu wukombaku kuhambana ka tirimi ta misava, ta Afrika ni ta Musambiki. Timhaka leto tingazvikota kutsaliwa hi lirimi ya mabeleku tiwuya titlhamuselwa hi lirimi ya wumbiri. Timhaka ni mamapa lawo tazvikota kukombisiwa cilaweni ca tigondzu kumbi ka yindlu ya mabhuku.

Zvilu zvilavekaku:

Mapa wa misava ni mapa wa tirimi ta Musambiki, makumekaku ka bhuku legi. Phepha gobasa, cigeri, milapi ya mivala.

Tiru 2

Hlokomhaka:	Mavitu matumbunuka kwihi?
Zvigondzu:	Tumbunuku wa magezu, wutivi ga tumbunuku wa magezu (Itimoloxjiya)
Mikongometu:	Kutiva livzaku kuhambana ka tirimi zvisukela ka tumbunuku wa tona ni kuyandza ka tirimi kufambeni ka cikhathi; Kutiva kuyandza ka magezu ya tirimi hi kuhambana ka tona ni kusangulisa wutivi gotlhamusela timhaka ni kukuma wutivi.

Wulungiseli:

Tiru lowu wazvikota kumahiwa hi cipimu ca 90 wa timeneti (zvigava zvimbiri). Tiru lowu wungamahiwa ka tigondzu ta lirimi ya mabeleku.

Ka cigava coranga, mugondzisi atawutisa vagondzi ku xana vawutiva tumbunuku ni tlhamuselu wa mavitu yabze. Vagondzi vatawula mavitu yabze, hatsumba livzaku mun'wi ni mun'wani atawula cokari hi cigelu cingamaha vapsali valanga ni kuvachula mavitu lawo. Ka bhulu legi kutahumelela timhaka tokari xungetanu mahanyela ya lixaka, tumbunuku wa lixaka ni mahanyela man'wani. Hatsumba livzaku vagondzi vanyingi avativi chumu xungetanu mavitu yabze. Hikumahaloku, mugondzisi atakuma ndlela yineni yovabzela hi timhaka ta wutivi ga tumbunuku wa magezu (itimoloxjiya). Hatsumba livzaku mavitu manyingi ya vagondzi ya Ciputukezi, hikwalahu, mugondzisi wazvikota kuvakombela vawulawula hi mavitu ya vakokwani kumbi mavitu ya tixaka tabze. Hi tindlela tineni, vagondzi vatabhula hi tixaka tabze ni maxaka yabze, vapimisa tumbunuku ni tlhamuselu wa mavitu ni kuyandza ka mavitu mungangeni.

Hikugumesa, mugondzisi atakombela vagondzi lizvaku vatsala xaxametu wa tixaka tabze ni mavitu ya maxaka, kusukela ka vakokwani kala ka yena. Mugondzisi atakombela vagondzi lizvaku siku gilandzelaku mugondzi mun'wi ni mun'wani ata ni cibza ca citanga (cibza cobhikela ka cona kumbi cogela ka cona), akombela kambi vagondzi lizvaku vawutisa vapsali kumbi maxaka tindlela ta mabhikela ya zvakuga zva tumbunuku.

- **Vagondzi va 6 ni 7 wa malembi:**

Xaxametu wa lixaka wutatsaliwa ni mavitu ya maxaka.

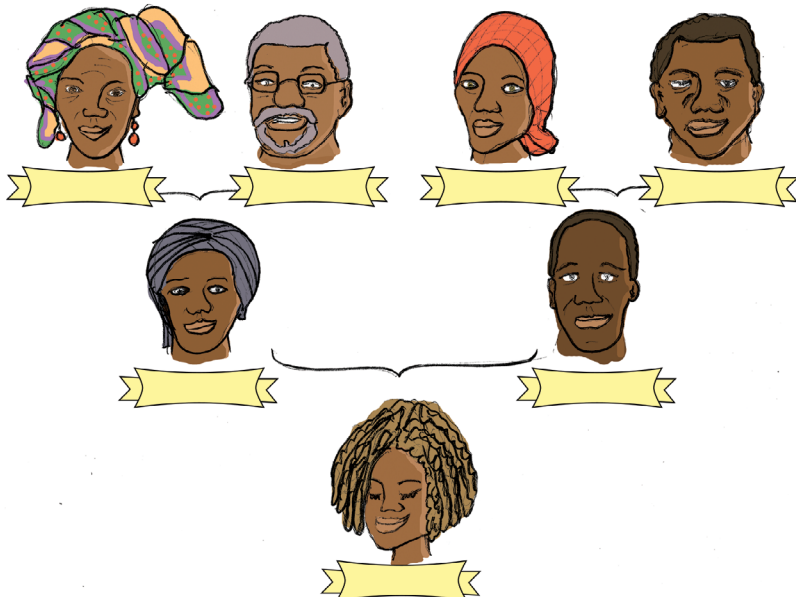
Ka cigava ca wumbiri, mugondzi mun'wi ni mun'wani atlhamusela hi lirimi yakwe civangelu cingamaha alanga cibza leco, awula vitu kumbi mavitu ya cona. Hikulandzela, vagondzi vatawula zvibza zvin'wani zvobhikela ka zvona (kumbi zva citanga), vagama varinganisa mavitu ya zvibza lezvo hi tirimi tabze ni Ciputukezi. Ka cigava leci, mugondzisi atatlhamusela tumbunuku wa magezu (mugondzisi afanela atilungisela kusangula). Mugondzisi wazvikota kuyandzisa tigondzu hikubhula hi hanyela ni mikhuva ya magela ya lixaka: vaga kama wun'wi, kumbi vabhula navangasekuga, kumbi vabhula ndzhaku ka kuga. Kongometu wa tiru lowu kutiva kuyandza ka magezu ya lirimi ni lirimi ya mugondzi, kasi vagondzi vafela kutiva kutlhamusela magezu ni kukuma wutivi... lisima ya tiru lowu kuyetisa wutivi xungetanu tumbunuku ni mayandzela ya tirimi.

- **Vagondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Kungahatirisiwa wutivi ga tumbunuku wa magezu (itimoloxjiya) ni mitiru yin'wani yofananisa magezu, kuwulawula hi zvilu zvimahekaku ka tirimi totlhe ta misava.

Zvilu zvilavekaku:

Ka cigava coranga, handli ka phepha ni lapi, vagondzi ni vagondzisi vafanela kutiva tumbunuku ni tlhamuselu wa mavitu ya vagondzi kuloni. Ka cigava ca wumbiri, mugondzisi afanela kutiva tumbunuku wa zvibza zvobhikela ka zvona (zvibza zva citanga) hi tirimi ta vagondzi ni Ciputukezi. Vagondzi na vona vafanela kuteka zvibza zva citanga (ciponi, ngelu (paratu), kopu, ni zvin'wani).

Tiru 3

Hlokomhaka:	Ahimaheni mapa wa tindawu hihanyaku kona
Zvigondzu:	Mativiwela ni muganga
Mikongometu:	Kutiya mativiwela ya mugondzi mun'wi ni mun'wani kutlhanganeni kabze ni vayakelani; Kuyandzisa wutivi ga mavitu ya tindawu (toponimiya).

Wulungiseli:

Tiru lowu wungamahiwa hi cipimu coringana 60 wa timeneti (cigava cin'wi).

Kutsaliwa mapa lowu vagondzi votlhe vakurumetiwaku kupimisa zvilu zva lisima xungetanu muganga lowu cikola cikumekaku kona, vawula cokari mayelanu hi tumbunuku wa mavitu vamativaku. Zvini lisima ku vagondzi vawula mavitu vamativaku ya mativa, micongu, zvicongwana, zvitsunga, tihlowu. Vagondzi votlhe vazvikota kufananisa mavitu ya wutivi ni mavitu ya tolovelu, lezvi vawulisaku zvona lomu mugangeni hi tirimi tabze ni Ciputukezi. Hi mahlweni ka tiru lowu, vagondzi vangahawutisa tlhamuselu wa matumbunukela ya mavitu lawo ka vanhu vahombi, vawuya vatsala mahungu yokari hi tlawa.

- Vagondzi va 6 ni 9 wa malembi

Zvilu zvilavekaku:

Cigwabhata ca hombi ni milapi ya mivala; zwiwutisu zvingananyana zvitotirisiwa hi vagondzi ka bhulu ni vanhu vahombi. Matshamela ya mavitu ya tindawu lawa matomahiwa hi vagondzi ndzhaku ka kubhulisana ni vanhu vahombi.

Tiru 4

Hlokomhaka:	Ahitipoleleni zvithamusela magezu
Zvigondzu:	Wutivi ga wutsali ga wutlhamuseli ga magezu (Lekisikogarafiya) ni wutivi ga tthamuselu (Sematika)
Kongometu:	Kutolovelisa vagondzi mayelanu ni citlhamusela magezu ni kukarata ka cona, navatirisa tindlela totlhatheka ni kutsakisa, leti tixopaxopaku matshamela ya lirimi ya mugondzi mun'wi ni mun'wani.

Wulungiseli:

Cikhathi ca kumaha tiru lowu citaya hilaha mugondzisi atuwona hi kona. Angahawumaha hi zvigava zvimbiri, kumbi hi cipimu ca tihweti tinharu (tirimexitiri), kumbi lembi, zvitaya hi tsengu wa magezu amatirisaku. Hikumahaloku, atamaha tiru lowu hi cipimu ca tihora timbiri ka bhuku ka lirimi ya mabeleku.

Mugondzisi atakombela vagondzi valanga khumi ga magezu lawa vamaLavaku, vawuya vamatlhamusela. Kasi mugondzisi, tiru wakwe kuvhunetela vagondzi lizvaku vatlhamusela khwatsi matshamela ni tiyisu ya wutomi laha lixakeni.

Vagondzi vatawulawula hi tirimi leti vatitivaku khwatsi. Kota lezvi citlhamusela magezu cingacotipolela, vangatawula wotlhe magezu ni tthamuselu wa wona ka lirimi yin'wi. Hikugumesa, vatapatsa totlhe timhaka ta tigondzu vawumba citlhamusela magezu cotipolela.

- **Vagondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Mugondzisi wazvikota kulungisela tigondzu, awula tthamuselu wa gezucicaca ni ndlela ya matirisela ya citlhamusela magezu.

Loku tiru lowu wupimisiwa kumahiwa hi cipimu ca lembi kumbi tihweti tinharu, hikugumesa kungahamahiwa bhuku ga zvilu zva mitiru ya mandla (wona Tiru 10).

Zvilu zvilavekaku:

Lapi ni phepha. Loku zvikoteka, kungahakombisiwa citlhamusela magezu ca maphepha kumbi cokala cingahi ca maphepha.

Tiru 5

Hlokomhaka:	Nyamutlha hitavi vatiri
Zvigondzu:	Tirimi ta lisima
Mikongometu:	Kutiva lizvaku tiru wa lirimi kuwulawula, kungavi kuwulawula zvilu zva lisima, kumbi zvin'wani; Kutiva tlhamuselu wa kuhambana ka mawulawulela ni zvithikamezu zva lirimi ka mitiru.

- **Vagondzi va 6 ni 9 wa malembi**

Kuya hi tanga, kutatiyisiwa magezu ya lisima, kuya hilaha zvikombisiwaku hi kona ka citlhamusela magezu ca bhuku legi.

Wulungiseli:

Tiru lowu wutamahiwa hi cipimu ca 60 wa timeneti (cigava cin'wi).

Dharama ni zvithenga zvin'wani, yin'wi ya tindlela yitirisiwaku ngovhu ka tigondzu ta tirimi. Yin'wi ya tindlela leyi yivhunetelaku kutiva lirimi ka tindawu towulawulwa tirimi tiningi. Mitiru leyi yimaha lizvaku vagondzi vagondza kumaha zvilu hi ndlela leyi zvimahisiwaku zvona matiku man'wani. Vagondzisi vazvikota kuhlawula mugondzi mun'wi awumba dhokodhela wa cipitali, kasi vagondzi van'wani vawumba vababze. Vababze vowulawula tirimi tohambana vava ka dhokodhela vativa timhaka ta mababze yabze. Handli ka kukambisisa wutivi gowulawula, vagondzi vazvikota kuwumba tlawa vafananisa tirimi tabze, vafananisa mitiru yokari ni mawulawulela ya vanhu loku vatira mitiru leyo (kungahapimisiwa kuhambana ka rambu ga cinuna ni rambu ga cisati). Zvingahakoteka kuvi tiru wuneni wokambisisa magezu mayelanaku ni wubabze, magezu lawa mangahakambiwa ka bhuku legi.

Zvilu zvilavekaku:

Kulaveka vagondzi vawulawula, ni xaxametu wa magezu manga lomu ka bhuku legi.

Tiru 6

Hlokomhaka:	Ahimaheni misinya
Zvigondzu:	Mawulawulela ya wutivi ni ya tumbunuku wa magezu (itimoloxjiya)
Kongometu:	Kutiva kuhambanyisa vitu ga wutivi ni vitu ga tolovelu ga misinya ni mabzanyi. Kukambisisa kuyandza ka magezu ya muganga.

Wulungiseli:

Tiru lowu wungamahiwa hi cipimu ca 135 wa timeneti (zvigava zvinharu), kumbi kumahiwa hi cipimu ca lembi kumbi tihweti tinharu.

Matshamela ya tiru lowu makongoma kubhulisana mayelanu ni matshamela ya tindawu hihanyaku ka tona. Zvikombela ku vagondzi votlhe vahlangela ka tiru lowu, hikuva wutamahiwa hi cikhati coleha. Loku zvikoteka, kungahapfuxeliwa tindawu ta tumbunuku ta matshamela yohambanahambana. Loku zvingakoteki, mugondzi mun'wi ni mun'wani wazvikota kuhlengelletela misinya ni mabzanyi yowoma yohambana, kumbi yoringana kuwomisiwa; misinya leyi ni mabzanyi lawa magama manyikiwa mavitu hi tirimi totlhe ta vagondzi lomu cilaweni ca tigondzu.

- **Vagondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Mugondzisi atawula vitu ga wutivi ga bzanyi kumbi sinya wokari, kasi vagondzi vatawula mavitu ya tolovelu lawa matirisiwaku lomu mungangeni. Kazvikota kutlhamuselwa tumbunuku wa mavitu ya tolovelu hambi civangelu ca wona mavitu lawo (matshamela ya sinya, muvala, kunuhela), kutira mababze, magelwa ya yona hi vanhu kumbi zvihari, tinguva ta yona (zvikhati/ tihweti), lomu tikumekaku ngovhu kona, ni zvin'wani.

Hikugumesa ka tiru lowu, kazvikota kuwumbiwa bhuku ga mitiru ya mandla gingani xaxametu wa mavitu ya misinya yotlhe, ni mitiru yin'wani yiyelanaku ni lezvi zvinga ka bhuku legi (kufana ni Tiru 10).

Zvilu zvilavekaku:

Phepha, wunama kumbi fitakola, lapi, misinya ni mabzanyi.

Tiru 7

Hlokomhaka:	Xana tirimi tini mbhinganu? Kusukela ka tumbunuku kala kucica ka matshamela
Zvigondzu:	Tirimi totlhe tini kongometu wofana
Kongometu:	Kukaneta mapimisusawa yaku tirimi ta kali ka zvikolonyi hitona tirimi tinyikaku wutivi.

Wulungiseli:

Tiru lowu wungamahiwa hi cipimu ca 90 wa timeneti (zvigava zvimbiri).

Mamahela ya tiru lowu malava lizvaku mugondzisi alungisela mubiku wokari lowu wukombisaku lizvaku tirimi totlhe ta misava tini malungelu yofanana ya kuwula michumu, cihikumbi cihikungahakombisiwa kungugokari ga wutivi ga Matematika kumbi Wutivi ga Tumbunuku hi lirimi ya mabeleku ni lirimi ya wumbiri, kukombisiwa kufanana ka magezu kumbi timhaka ta lirimi ya mabeleku ni ta lirimi ya wumbiri, kukombisiwa kambilisima ya kuzwa ni kuyandzisa wutivi hi lirimi yin'wani). Kuhambana ka matshamela ya tirimi hi kona kutuhikomba tiyisu ya mahanyela. Lezvi zviwula lizvaku akuna lirimi yikalaku malungelu ya kutivisa magezu, kusekela ka magezu ya kuyalakanyiwa kala ka magezu ya tumbunuku.

Zvilu zvilavekaku:

Phepha, lapi, kombisuwulawulu wa hlokomhaka ya cigava cokari ca wutivi, lirimi ya mabeleku ni ya wumbiri.

Tiru 8

Hlokomhaka:	Wuwonekeli ga tirimi
Zvigondzu:	Kukambisisa tigondzu tolera ni kutsala
Kongometu:	Kuvhunetela vagondzi lizvaku vayandzisa wutlhari gabze kasi vakota kutirisa tirimi tabze kumbi tirimi tin'wani ta muganga ka tindawu totlhe (ta nayu, ta wuxaka, ta fumu, tindawu ta vambi, ni tin'wani).

Wulungiseli:

Tiru lowu wazvikota kumahiwa hi cipimu ca 135 wa timeneti (zvigava zvinharu).

Mamahela ya tiru lowu malava lizvaku kuhlengeletwa matsalwa mangani zvikombisu, kufana ni zvilu zvipendiwa zva tindawu tohambanahambana, tindawu tingani mavitu, laha cikoleni kumbi tindawu ta wuyakelani, kumbi tindawu vahanyaku ka tona vagondzi. Vagondzisi vafanela kubzela vagondzi vamaha matsalwa hi lirimi ya mabeleku kumbi lirimi yin'wani yiwulawulwaku mugangeni, vawuya vavhaleta kumbi kuwula hi tirimi timbiri magezu lawa mangawulwa hi Ciputkezi tsena.

- **Vagondzi va 8 ni 9 wa malembe:**

Hikuvhunetelwa hi vagondzisi, vagondzi vafanela kupola makungu yokari mangani zvikombisu zvonameketiwa nazvitsaliwa hi lirimi ya mabeleku ni Ciputkezi zvivekiwa lomu tindloleni, kumbi mugangeni, kumbi cikoleni.

Zvilu zvilavekaku:

Cipepereli (palaka), penda, phepha, wunama kumbi fitakola ni lapi.

Tiru 9

Hlokomhaka:	Wukumeki ga magezu
Zvigondzu:	Wutivi ga tthamuselu (sematika), tigondzu ta tumbunuku wa magezu (lekisikoloxjiya) ni tigondzu ta matsalwa (literasidhadhi)
Kongometu:	Kutiva ni kutirisa citthamusela magezu leci vagondzi vacivekisaku tihlokweni tabze ca lirimi ya mabeleku, kasi hi ndzhaku vafela kuwumba tlawa wa magezu.

Wulungiseli:

Tiru lowu wungamahiwa hi cipimu ca 135 wa timeneti (zvigava zvinharu).

Mamahela ya tiru lowu malava lizvaku kuwumbiwa tsengu wokari wa tigondzu, hi ndzhaku, vagondzi, hi cipimu ca 2 wa timeneti, vatatsala magezu yokari mayelanaku ni tigondzu leto. Vagondzi vazvikota kupola tigondzu leto ndzeni ka mabhuku, kumbi tigondzu tin'wani handli ka leti tinga ka bhuku, kufana ni leti:

- zviru zva miri wa munhu
- pahla
- zvakuga ni bzala
- zvihari
- mitiru
- zvofamba hi zvona
- muvala

Tigondzu totlhe titamahiwa hi cikhati ca tona. Loku gondzu yin'wi yimbhela kutathapelwa yin'wani, zvifambisa zvezvo kala magumu.

- **Vagondzi va 6 ni 9 wa malembi:**

Ndzhaku ka tiru lowu kutamahiwa bhuku ga mitiru ya mandla, legi gitukombisa magezu wotlhe matsalilweku hi vagondzi, kufana ni ka mitiru yin'wani yingaka bhuku legi (kufana ni Mitiru ya 4, 6 ni 10).

Zvilu zvilavekaku:

Phepha ni lapi.

Tiru 10

Hlokomhaka:	Yindlu ya mabhuku ya makhalibhoti
Zvigondzu:	Wutlhari gopola
Kongometu:	Kuwumba bhuku ga makhalibhoti gikombisaku mitiru yotlhe yingamahiwa ndzhaku, kumbi kuyengetela mitiru yin'wani yofambelana.

Wulungiseli:

Cigava leci citamahiwa hi cipimu ciyelanaku ni mitiru leyi yipimisiwaku kungenisiwa ka bhuku legi gitomahiwa.

Hitlhelu ga mamahela, mugondzi mun'wi ni mun'wani atamaha bhuku hi makhalibhoti ni maphepha, kufela kutsala yotlhe mitiru ayimahileku, leyi yingaka bhuku legi.

- **Vagondzi va 6 ni 9 wa malembi:**

Handli ka lezvo, vagondzisi vazvikota kupola makungu masva ya tigondzu, lawa matuyandzisa bhuku, matsalwa ya zvithenga, zvithenga zvatumbunuku, titekatekani, zvithokozelu, mikaringani, wutsali ga zvipanani, matsalwa ya wutivi ga tumbunuku, tisimu, mihlakanu ya tumbunuku, zvilu zvoyila, ni zvin'wani hi lirimi ya mabeleku kumbi Ciputukezi.

Bhuku legi ga makhalibhoti giwafanela kupendiwa hi mugondzi na atirisa wutlhari gakwe.

Zvilu zvilavekaku:

Khalibhoti (kumbi zvikhemu zva khalibhoti), phepha, lingoti (yorunga hiyona maphepha ka khalibhoti), agarafu, wunama ni milapi ya mivala.

CITLHAMUSELA MAGEZU

1. Wugondzisi golera ni kutsala

Wutivi golera ni kutsala. Kota lezvi tsalwa gin'wi ni gin'wani gingani matshamela ni cikhati ya gona, wutivi legi giya hi tindlela ta mamahela ni mazwela, kungavi ya mahanyela kumbi ya munhu ni munhu. Kuni kuhambana ka longoloku wa wutinyimeli, laha kutsala ni kulera zvigondzisiwaku ni kugondziwa kota tlawa wa wutivi gokala kongometu, ni longoloku wa wutivi, laha kupimisiwaku livzaku kutsala ni kulera mitiru ya kutoloveleka, leyi yifanelaku kugondzisiwa kuya hi mahanyela yokari.

2. Kriyolu

Lirimi yitumbunukaku hi kutlhangana ka vanhu vowulawula tirimi tohambana, laha kaku hikufamba ka cikhati lirimi leyi yihundzuluka yivi lirimi ya mabeleku wa zvizukulwana.

3. Wuyavanyisi ga matirisela ya lirimi (Dhiglosiya)

Kuvhumelana lokuneni ka mayavanyisela ni matirisela ya lirimi ni kuhambana ka mawulawulela ya lirimi yin'wi. Ka mayavanyisela yokari, lirimi yitirisiwaku lixakeni ayiwulawuliwi ka tindawu tinga nayweni wa fumu, kufana ni zvikoleni, mitirweni ya fumu ni kuhaxeni ka mahungu. Wuyavanyisi legi gikongoma wuwulawuli ga tirimi tiningi hi matshamela yohambana zvigava.

4. Tivisisu wa matirisela ya tirimi

Loku hiwona hi matshamela ya munhu ni munhu, wutivi ga lirimi gihikomba mahanyela ya munhu ni lirimi: lezvi munhu azvitivaku, azvizwaku ni lezvi azvipimisaku hi lirimi yakwe kumbi lirimi ya van'wani. Vanhu votlhe vazvitiva livzaku vawulawula lirimi yokari, vazvitiva kambi ku lirimi leyi vawulawulaku yihambeni ni tirimi tin'wani, vazvitiva kambi loku mun'wani "awulawula khwatsi" ni loku "angawulawuli khwatsi", ni zvin'wani. Lezvi zvikomba tindlela timbiri: yin'wi ya wutivi ga munhu (matirisela yakwe munhu) ni wutivi ga van'wani (matirisela ya van'wani). Wutivi legi gikumeka ka mahanyela, legi gimahaku livzaku vanhu vavi ni wutivi gonyika lisima tumbunuku, mawulawulela, lirimi ni vanhu.

5. Wuhanyisani ga tirimi

Cipandzi ca tigondzu ta tirimi laha kupimisiwaku livzaku tirimi tilumba kuhambana ka mahanyela ni matshamela ya tindawu. Tirimi tigondziwa hi kucuwuka mahanyela ya vanhu, mapimisela ni kucica kumbi kuhambana ka tinguva, kufana ni zvivangwa zvotlhe zvhanyaku laha misaveni.

6. Gondziselelu ya vanatiku

Longoloku wa tigondzu wungamahelwa kugondzisa lirimi ni timbunuku zva tiku. Longoloku lowu wuwamahelwa kutiyisa ni kuhlayisa mahanyela ya tihlowu ta vanhu votsongohatwa. Tikweni ga Musambiki, gondziselelu leyi yikumekili kameni wa cikolonyi hi malembi ya 1940, kota ndlela ya cihlawuhlawa, ni kugondzisa mahanyela maneni ni kuxololwa ka valandi hi zvikolonyi hi kugondzisa lirimi ni tumbunuku wa Ciputukezi.

7. Wugondzisi hi tirimi timbiri

Longoloku wutirisaku tirimi tiningi ka tigondzu. Longoloku lowu wahambana ni longoloku wogondzisa lirimi yin'wani kumbi lirimi ya handli ka tiku kota bhuku gokari ga tigondzu. Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wuni kuhambana kuya hi mikongometu wa yona, kunga leyi: longoloku wa kuyengetwa, wa kuhungulwa, wa kucica lirimi, wa kupatsa, ni yin'wani.

8. Wutivi ga tumbunuku wa magezu (itimoloxjiya)

Longoloku wa kugondza tumbunuku wa magezu, civangelu, makumekela, tthamuselu ni matshamela ya magezu.

9. Wutivi ga wutsali ga tthamuselu wa magezu (Lekisikografiya)

Wutivi ga kutthamusela magezu. Gikombisa wutivi giyelanaku ni matsalela, mawulawulela ni tthamuselu wa magezu, matshamela ni matirisela, ngovhungovhu kutirisa tindlela ta kuxopaxopa. Wutivi legi gihambanyiwa hi mambiri, wutivi ga kugondza zviththamusela magezu ni wutivi ga kupola ni kutsala zviththamusela magezu.

10. Lirimi ya wuthanganyisi

Lirimi yitirisiwaku kufela kuzwanana hi yona vanhu vowulawula tirimi tohambana. Tirimi ta wuthanganyisi titolovela kuvi tirimi ta matiku handli.

11. Lirimi ya matiku

Lirimi ya lirimi ya wumbiri yinyikwaku lisima hi vanhu vanyingi ni matiku yohambana ya misava. Wuningi ga tirimi leti tikumekili kameni wa cikolonyi (hi tlhelu ga mabhindzu, wusochwa, tumbunuku), tikumekeli ngovhu ga tigondzu, tindawu ta fumu ni ka tindawu ta wubhendzuli.

12. Lirimi ya fumu

Lirimi leyi yitiriselweku hi nayu wa tiku kumbi muganga wokari. Lirimi leyi yitirisiwa ka tindawu ta fumu, zvikola ni kuhaxeni ka mahungu. Ka matiku manyingi lirimi leyi hi yona yitirisiwaku ka mitiri ya fumu, ka matiku lawa kungani tirimi tinyingi.

13. Tirimi ta Bhantu

Tirimi ta lixaka ya Nixjeri-kordofaniyana, tlawa wa Benue-Kongo, hi tsengu wa 500 wa tirimi, tiwulawulwaku kusukela dzonga wa Kamaroyexji, tiya tsindza wa Afrika kala cipandzi cotlhe ca Afrika Dzonga wa Sahara.

14. Tirimi tinga mhangweni ya kufuva

Tirimi leti vawulawuli vatona vanga vatsongwani hi tsengu, tili mhangweni ya kufuva. Loku lirimi yingahina vawulawuli yofa kumbi kufuva.

15. Lirimi yotsongohatwa

Zviwulwa hi kutsongohatiwa ka lihlowu la vanhu. Zvamaha ku lirimi leyo yahazwiwa hi vanhu vanyingi, kanilezvi, vawulawuli va yona vanganyikwi lisima, kuhundza wutsongwani ga tirimi ta varuritiku, tikalaku tingazwiwi hi vanhu votala, kanilezvi nathi ni lisima.

16. Wutirisi ga tirimi tinyingi

Kuthangana ka tirimi timbiri kumbi tirimi tinyingi ka tiku, muganga, tlawa kumbi hlengeletanu wa vanhu. Ka timhaka leti hitiwulileku ndzhaku, vanhu vanyingi vawulawula tirimi tinyingi, kanilezvi, vakona vawulawulaku lirimi yin'wi tsena.

17. Wuwonekeli ga tirimi

Kuhambana ka tirimi lomu ka tindawu totala vanhu. Tindawu tinyingi, kuvhumeletwa lirimi yin'wi tsena kumbi tirimi tokari; kasi tindawu tin'wani kuwulawulwa tirimi tinyingi. Matshamela lawa makomba kuhambana ka tirimi.

18. Wuwulawuli ga tirimi totala

Zviwulwa hi munhu loyi angani wuthhari gowulawula tirimi tinyingi.

19. Nayu wa mafambisela ya tirimi

Zviwulwa hi kongometu wotlhe lowu wupimisiwaku mayelanu ni matirisela ya tirimi ka ndawu, hlengeletanu kumbi muganga wokari, laha kungani nayu wa matirisela ya lirimi. Nayu lowu wazvikota kubohiwa kusukela hehla kuya hasi, wabohiwa hi fumu kumbi mitiru ya fumu, kumbi mitiru ya vambi kala ka citshungu; kanilezvi, wazvikota kubohiwa kusukela ka citshungu hambi tixakeni.

20. Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri

Wugondzisi hi tirimi timbiri, lirimi ya mabeleku (kufana ni lirimi ya Musambiki) ni lirimi ya wumbiri (kufana ni Ciputukezi). Totlhe tirimi leti tini malungelu ya kugondziwa ni kugondzisa hi tona, ni kuvi bhuku ga makalasi ya cikola. Longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri wahambana kuya hi tiku. Kanilezvi, tikweni ga Musambiki kutirisiwa longoloku wa kucica lirimi, lowu vagondzi vagondzaku mabhuku yohambana ya makalasi yosangula hi lirimi ya mabeleku, kusukela kalasi ga 4ni vasangula kugondza hi lirimi ya wumbiri. Ka makalasi wotlhe, tirimi timbiri tigondziwa kota mabhuku, kanilezvi a lirimi ya mabeleku yitirisiwa kuvhunetela lirimi ya wumbiri.

21. Wutivi ga tthamuselu (sematika)

Cipandzi ca tigondzu ca tirimi cigondzaku tthamuselu wa magezu.

22. Wutivi ga mavitu ya tindawu (Toponimiya)

Tigondzu ta tshimatshima ta mavitu ya tindawu, natikongoma tumbunuku ni tthamuselu wa mavitu. Wutivi legi higona hitivaku higona vakokwani va hina ni mikhuva ya mahanyela yabze mazanzana ya malembi ndzhaku. Wutivi legi gahambana kuya hilezvi gigondzaku zvona, anga lezvi: wutivi gogondza mati (Idronimu), wutivi gogondza matshamela ya miganga (oronimu), wutivi gogondza zva khwati (fitonimu), wutivi gogondza mavitu ya vanhu (antroponimu), wutivi gogondza tixaka ta vanhu (etinonimu), wutivi gogondza zvhari zva tiku (zonimu), ni zvin'wani.

23. Wulondzoli ga wuzvikoti

Kupimisiwa lizvaku tindlela tokuma wutivi kumbi ta mayandzisela ya wutivi hi lirimi ya mabeleku (kulera, kutsala, kutthamusela, kuzwa, ni zvin'wani) tazvikota kutirisiwa kambi kufela kugondza hi tona lirimi ya wumbiri. Wulondzoli ga wuzvikoti gazvikota kumaheka ka tindlela ta tshimatshima toyandzisa wutivi ga lirimi ya mabeleku ni kutiva lirimi ya wumbiri. Loku munhu agondza ngovhu lirimi ya wumbiri ayandzisa ndlela yolondzola wutivi ni wutlhari ga lirimi ya mabeleku kuya ka lirimi ya wumbiri.

24. Kucica lirimi

Zvimahiwa ka milongoloku ya wugondzisi hi tirimi timbiri, laha kaku ndzhaku ka cikhatanyana, kuni kucica ka lirimi ya tigondzu, lirimi ya mabeleku hi lirimi ya wumbiri. Longoloku lowu wa wugondzisi wumahiwa hi tindlela timbiri, tinga leti: longoloku wohatlisa kucica (kugondza hi lirimi ya wumbiri kumaheka ndzhaku ka 2 kumbi 3 wa malembi ya tigondzu hi lirimi ya mabeleku) ni longoloku wohlwela kucica (kugondza hi lirimi ya wumbiri kusukela ndzhaku ka 5 kuya ka 6 wa malembi ya tigondzu hi lirimi ya mabeleku). Kucica kohatlisa katshuka kukarata, kuchikela laha ka kukala kunganyiki mihandzhu yineni ka vagondzi kufana ni longoloku wohlwela kucica.

25. Kuxanganyelana ka tirimi

Kulandzisela wutivi ga mugondzi gotirisa tirimi timbiri kumbi tinyingi kuvi gitirisiwa ka ndlela yin'wi. Kuya hi longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri, ndlela leyi yineni ngovhu hakuva yayandzisa wutivi ga tirimi ka tigondzu ta tirimi ni wotlhe mabhuku ya tigondzu.

XAXAMETU WA MABHUKU

- Bahule, Orlando A. (2017) *Aspects of verbal morphophonology of Cilenge with special reference to negation and tense markers*. Unpublished MA Dissertation, University of South Africa.
- Baker, James & Prys Jones, Sylvia (1998). *Encyclopedia of bilingualism and bilingual education*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Benson, Carol (1997). *Relatório final sobre o ensino bilingue: Avaliação externa da experiência da escolarização bilingue em Moçambique (PEBIMO)*. Maputo: INDE.
- Eberhard, David M.; Simons, Gary F. & Fennig, Charles D. (eds.). (2020). *Ethnologue: Languages of the world*. 23th ed. Dallas: SIL International, <http://www.ethnologue.com>
- Freire, Paulo (1969). *Pedagogia do oprimido*. Rio de Janeiro: Paz e Terra.
- García, Ofelia (2009). *Bilingual education in the 21st Century: A global perspective*. Malden, MA: Wiley-Blackwell.
- Guldemann, Tom. (ed.) (2018). *The Languages and linguistics of Africa*. Berlín: De Gruyter Mouton.
- Guthrie, Malcolm (1967–1971). *Comparative Bantu: An introduction to the comparative linguistics and prehistory of the Bantu languages*. Farnborough: Gregg Press.
- Hammarström, Harald; Forkel, Robert; Haspelmath, Martin & Bank, Sebastian (2020). *Glottolog 4.2.1*. Jena: MPI-SHH. <http://glottolog.org>
- Heine, Bernd & Derek, Nurse (eds.). (2005). *African languages: An introduction*. Repr. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- INDE/MINED (2003). *Programa de Ensino Básico - II Ciclo (3ª, 4ª e 5ª classes)*. Maputo: INDE.
- INE (2019). IV *Recenseamento Geral da População e Habitação 2017: Resultados definitivos*. Maputo: Instituto Nacional de Estatística.
- Leclerc, Jacques. *L'aménagement linguistique dans le monde*. Quebec: Université Laval. <http://www.axl.cefanelaval.ca/> [data de consulta 20/07/2020].
- Lopes, Armando J. (1998). The Language situation in Mozambique. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 19(5): 440-486.
- Marten, Lutz (2020). Bantu and Bantoid. In Vossen, Rainer & Dimmendaal, Gerrit J. (ed.). *The Oxford Handbook of African Languages*. Oxford: Oxford University Press, 205-219.
- MINEDH (2019). *Estratégia de expansão do ensino bilingue (EEEB) 2020-2029*. Maputo: MINEDH.

- NELIMO (1989). *Relatório do primeiro seminário sobre a padronização das línguas Moçambicanas*. Maputo: NELIMO/INDE.
- Ngunga, Armindo (2014). *Introdução à Linguística Bantu*. 2ª ed. Maputo: Imprensa Universitária.
- Ngunga, Armindo (2011). Monolingual education in a multilingual setting: The case of Mozambique. *Journal of Multicultural Discourses*, 6(2): 177-196.
- Ngunga, Armindo & Faquir, Osvaldo (orgs.). (2011). *Padronização da ortografia de línguas Moçambicanas: Relatório do III seminário*. Coleção As Nossas Línguas III. Maputo: CEA.
- Ngunga, Armindo & Simbine, Madalena (2012). *Gramática descritiva da língua Changana*. Coleção As Nossas Línguas V. Maputo: CEA.
- Nurse, Derek & Philippson, Gérard (2006). Common tense-aspect marks in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 27: 155-196.
- Sitoe, Bento & Ngunga, Armindo (orgs.) (2000). *Relatório do II seminário sobre a padronização da ortografia de línguas moçambicanas*. Maputo: NELIMO, Universidade Eduardo Mondlane.
- UNESCO (2015). *Declaração de Incheon e marco de ação para a implementação do objetivo de desenvolvimento sustentável 4*. Seul: UNESCO.
- UNESCO (2016). *Si no entiendes, ¿cómo puedes aprender?* Informe de seguimiento de la educación en el mundo. Documento de Política, 24. París: UNESCO.
- Van de Velde, Mark; Bostoen, Koen; Nurse, Derek & Philippson, Gérard (eds.). (2019). *The Bantu Languages*. Second Edition. London / New York: Routledge.
- Walter, Stephen L. & Benson, Carol (2012). Language policy and medium of instruction in formal education. In Spolsky, Bernard (ed.). *The Cambridge handbook of language policy*. Cambridge: Cambridge University Press, 278-300.

CIYENGETELU. Zvitlhamusamagezwana zva wutivi

A) Citlhamusamagezwana cosangula: Wumunhu (Iirimi ni matsalwa)

Ciputukezi	Citshwa	#
abreviatura	cicivu (ci-/zvi-); cikomisu (ci-/zvi-)	01
acento	cidokhwe (ci-/zvi-); citatisu (ci-/zvi-)	02
acrónimo	maletelavitu (ma-); vitu patswa (gi-/ma-)	03
actos de fala	mawulawulela manene (ma-); tindlela ta mawulawulela (yi-/ti-)	04
adaptação	wululameti (wu-); wupulanisi (wu-); wukhandi (wu-)	05
adivinha	dhumbadhumani (yi-/ti-)	06
adjectivo	cihlawuti (ci-/zvi-); cikombamamahela (ci-/zvi-); cikombamatshamela (ci-/zvi-)	07
adjunto	cilandzi (ci-/zvi-)	08
advérbio	ciyengeteli (ci-/zvi-)	09
advérbio de lugar	ciyengeteli ca wundawu (ci-/zvi-)	10
advérbio de modo	ciyengeteli ca matshamela (ci-/zvi-)	11
advérbio de tempo	ciyengeteli ca cikhati (ci-/zvi-)	12
advérbio de quantidade	ciyengeteli ca tsengu (ci-/zvi-)	13
afirmativo	wuvhumeli (wu-)	14
afixo	cinameketi (ci-/zvi-); cikhweleketu (ci-/zvi-)	15
agente (gram.)	civangisi (ci-/zvi-); cimahisi (ci-/zvi-)	16
alfabeto	longoloko wa maletela (mu-/mi-); lifabhetu (li-/ma-)	17
antónimos	phindululmagezu (mu-/mi-)	18
arcaísmo	wukali (wu-); wuchipelwi (wu-)	19
argumentação	wutlhatlhambuteli (wu-); wuseketeli (wu-); wunyimeli (wu-)	20
argumentar	kutlhatlhambuta (ku-); kuseketela (ku-); kunyimela (ku-)	21
argumento	ciseketelu (ci-/zvi-); citlhatlhambuti (ci-/zvi-)	22
argumento verbal	citatisu cimahu (ci-/zvi-); cimbhetiselu cimahu (ci-/zvi-)	23
aspas	zvivhaleli (ci-/zvi-); zvidokhwe mbiri hehla (ci-/zvi-)	24
aspecto	mamahela (ma-); matshamela (ma-)	25
aspecto verbal	matshamela ya cimahu (ma-); mamahela ya cimahu (ma-)	26
aspiração	wuhefemuti (wu-); wudzindzisi (wu-)	27
asterisco	nyeleti (n-/ti-); nyezani (n-/ti-)	28
atributo	cihlawuti (ci-/zvi-); cikombamamahela (ci-/zvi-); cikombamatshamela (ci-/zvi-)	29
aumentativo (grau)	wuyengeteli (wu-)	30
autor	mutumbunukisi (mu-/va-); muvangi (mu-/va-)	31
aviso	citivisu (ci-/zvi-)	32
biblioteca	bhibhiliyoteka (yi-/ti-); mabhukweni (ma-)	33
bilingue	-a kuwulawula tirimimbiri; -a kutirisa tirimimbiri; bhilingi (yi-)	34
bilinguismo	wuwulawuli ga tirimimbiri (wu-); wutiri ga tirimimbiri (wu-); wutirimimbiri (wu-); tirimimbiri (ti-)	35
categoria (lexical)	lixaka ya gezu (li-/ti-)	36
classe nominal	tlawa vitu (mu-/mi-); tlawa wa vitu (mu-/mi-)	37

codificar	wubhali (wu-); wutsali (wu-); wulawulelu (wu-)	38
código linguístico	wuwulawuli (wu-); wutsali ga lirimi (wu-)	39
competência	wuzvikoti (wu-)	40
complemento	cimbhetiselu (ci-/zvi-); citatisi (ci-/zvi-); cihetiselu (ci-/ zvi-)	41
complemento directo	cimbhetiselu cokongoma (ci-/zvi-); citatisu cokongoma (ci-/zvi-)	42
complemento indirecto	cimbhetiselu cokala kukongoma (ci-/zvi-); citatisu cokala kukongoma (ci-/zvi-)	43
composição	wuwumbi (wu-); xaxametu (mu-/mi-); wutlhavinyeti (wu-); wuvangi (wu-)	44
composto	wupatsani (wu-); vitupatsanu (gi-/ma-)	45
comunicação	wulawulu (wu-); wubhulisani (wu-); wuyangulani (wu-); wubzelani (wu-)	46
comunidade	muganga (mu-/mi-); vayaki va muganga (mu-/va-)	47
conclusão	magumu (ma-); wugamisi (wu-)	48
concordância	zwananu (wu-); wuyelani (wu-)	49
concordância nominal	zwananu vitu (wu-); wuyelani vitu (wu-)	50
concordância verbal	zwananu cimahu (wu-); wuyelani cimahu (wu-)	51
conjugação	wumahi (wu-); wutirisi ga cimahu (wu-)	52
conjunção	citlhanyisi (ci-/zvi-)	53
consoante	citatisu (ci-/zvi-); letela cidudu (ci-/zvi-)	54
conteúdo	mhakana (n-/ti-); hlokomhaka (yi-/ti-); tsutsu (mu-/mi-); cinya (ci-/zvi-); cigelu (ci-)	55
contexto	ndzeni ka mhaka (n-); mhakeni (n-/ti-)	56
conto	cithenga (ci-/zvi-); karingani (n-/ti-); timu (gi-/ma-); cihitani (ci-/zvi-)	57
convocatória	cirambi (ci-/zvi-)	58
coordenação (gram.)	wuzwananisi (wu-); wuyelanisi (wu-)	59
cópia	kobelu (n-/ti-); kopiya (gi-/ma-)	60
decomposição (morf)	wuyavanyisi (wu-); wuphaphuleli (wu-); wutlhatheleli (wu-); wukhumuruteli (wu-)	61
derivação	wutumbunuxi (wu-); wudhawuki ga magezu (wu-)	62
descodificar	kutlhathelela (ku-); kutlhamusela (ku-); kudhawula (ku-)	63
descrição	wuhlawuteli (wu-); wutlhatlhambuteli (wu-)	64
dialecto	ciwulawulelu (ci-/zvi-); lirimi muganga (li-/ti-); wulawulelu muganga (wu-); lirimanyana (li-/ ti-)	65
diálogo	bhulu (gi-/ma-); wubhulisani (wu-)	66
dicionário	citlhamusela magezu (ci-/zvi-)	67
diminutivo (grau)	tsongahati (mu-/mi-); wuhungili (wu-)	68
ditado	ciwulwa (ci-/zvi-); tsalwa wobzeletelwa (ci-/zvi-); dhitadhu (yi-/ti-)	69
dois pontos	zvihiku zvimбири (ci-/zvi-)	70
drama	cihitanakombekisu (ci-/zvi-); dharama (n-/ti-)	71
elipse	wunyamalalisi (wu-); wuvhinyi (wu-)	72
emissor	muhaxi (mu-/ va-); munyikeli (mu-/va-); muwulawuli (mu-/va-); mutsali (mu-/va-)	73
empréstimo	wulombi gezu (wu-); gezu golombwa (gi-/ma-)	74
ênfase	wutshingisi (wu-)	75
ensino bilingue	gondziselu hi tirimimbiri (gi-/ma-)	76
entoação	vhumela (gi-/ma-); wuzwali (wu-)	77
enunciado	mhaka (yi-/ti-); ciwulwa (ci-/zvi-); xaxametu (mu-/mi-)	78

escrita	wutsaleli (wu-); wutsali (wu-); matsalela (ma-)	79
escrita conjuntiva	matsalela yopatsa (gi-/ma-); wutsali hi kupatsa (wu-)	80
escrita disjuntiva	matsalela yohambanyisa (gi-/ma-); wutsali hi kuhambanyisa (wu-)	81
eufemismo	wusasekisi (wu-); wuvevukisi (wu-)	82
exagero	wubindzisi (wu-); kuhundzisa pimu (ku-); wuhundzeleti (wu-); kutatela (ku-)	83
exemplo	cikombisu (ci-/zvi-); cipimanyisu (ci-/zvi-)	84
exercício	citolovetu (ci-/zvi-); citlanyatu (ci-/ zvi-)	85
extorção	wubhasopisi (wu-); citlharihisu (ci-/zvi-); ciyalakanyisu (ci-/zvi-); cilayelu (ci-/ zvi-)	86
extensão verbal	ciyandlalisi ca cimahu (ci-/zvi-); ciphandlulisi ca cimahu (ci-/zvi-); cinavisi ca cimahu (ci-/zvi-); cilehisu ca cimahu (ci-/zvi-)	87
fala	wulawulu (wu-); wulawulelu (wu-)	88
falante	muwulawuli (mu-/va-)	89
família de palavras	lixaka ya magezu (li-/ti); magezu ya lixaka (ma-)	90
flexão	wucici (wu-); wuhundzuli (wu-)	91
flexão nominal	wucici ga mavitu (wu-)	92
flexão verbal	wucici cimahu (wu-)	93
fluência	wutlhamuki (wu-); wuvevuki (wu-)	94
fone	cizwali (ci-/zvi-); pfumawulu (mu-/mi-)	95
fonema	cizwalinyana (ci-/zvi-); pfumawulwana (mu-/mi-)	96
fonética	gondzu ya mipfumawulu (n-/ti-); fonetika	97
fonologia	gondzu ya mipfumawulwana (n-/ti-); fonoloxjiya	98
frase	mhaka (n-/ti-)	99
futuro	cikhathi cahataku (ci-/zvi-)	100
género (gram.)	lixaka (li-/ti-); lihlolu (li-/mi-)	101
grafema	letela (gi-/ma-)	102
gramática	wutivi ga matrisela ya lirimi (wu-); minayu ya lirimi (mu-/mi-); garamatika (n-/ti)	103
grupo adjectival	tlawa wa cihlawuti (mu-/mi-); tlawa wa cikombamamahelu (mu-/mi-); tlawa wa cikombamatshamelu (mu-/mi-)	104
grupo nominal	tlawa wa mavitu (mu-/mi-)	105
grupo preposicional	tlawa wa cirangelekeli (mu-/mi-)	106
grupo verbal	tlawa wa cimahu (mu-/mi-)	107
hífen	cindzhatana (ci-/zvi-); citlhavinyetu (ci-/zvi-)	108
hipérbole	kuhundzisa pimu (ku-); kutatela (ku-)	109
história	matimu (ma-); cithenga (ci-/zvi-)	110
homofonia	wufanipfumawulu (wu-)	111
homófono	mafanapfumawulu (ma-)	112
homógrafa	mafanatsalela (ma-)	113
homografia	wufanitsalela (wu-)	114
homonímia	wufanitsalela ni tlhamuselu (wu-)	115
homónimo	mafanatsalela ni tlhamuselu (ma-)	116
ideofone	pfumawulu yalakanyisu (mu-/mi-); dhiyofoni (gi-/ma-)	117
idioma	lirimi (li-/ma-)	118
imperativo	wusindzisi (wu-); wukurumeti (wu-)	119
imperfectivo	-a kukala kumbetiseka; -a kukala kuhetisekela	120

Imperfeito	-a kukala kumbetiseka; -a kukala kuhetisekela	121
indicativo	-a kukombisa	122
infixo	nyapengwa (mu-/va-); citlhon'wa (ci-/zvi-); citsekatsiki (ci-/ zvi)	123
interjeição	zvihlamala (ci-zvi-)	124
interpretação	wuyehleketi (wu-); wutlhamuseli (wu-)	125
interpretar	kuyehleketa (ku-); kutlhamusela (ku-)	126
interrogativo	ciwutisu (ci-/zvi-)	127
intransitivo (verbo)	cimahu cokala cimbhetiselu (ci-/ zvi-); cimahu cokala kukombela cimbhetiselu (ku-)	128
introdução	masangulu (ma-); masangulelu (ma-); manghenela (ma-)	129
ironia	ciruku (ci-/zvi-); kugega (ku-); kuxandza (ku-)	130
leitor	mugondzi (mu- /va-); wuleri (mu- / va-)	131
leitura	wuleri (wu-); wugondzitsalwa (wu-)	132
leitura oral	wugondzi hi magezu (wu-); wuleri gozwatagezu (wu-); wugondzi hi nomu (wu-)	133
leitura silenciosa	wugondzi hi mbilu (wu-); wuleri hi wududu (wu-); wuleri ni hloko (wu-)	134
ler	kugondza (ku-); kulera (ku-)	135
letra	letela (yi-/ti-)	136
letra cursiva	letela ya mawoko (yi-/ti-); letela ya mandla (yi-/ti-)	137
letra de imprensa	letela ya muchini (yi-/ti-)	138
letra maiúscula	letela ya hombe (yi-/ti-)	139
letra minúscula	letela ya yitsongwani (yi-/ti-)	140
língua	lirimi (li-/ti-)	141
língua estrangeira	lirimi ya matiku (li-/ti-); lirimi ya mindzilakanyi (li-/ti-)	142
língua materna	lirimi ya mappsaliwa (li-/ti-); lirimi ya kaya (li-/ti-)	143
língua segunda	lirimi ya wumbiri (li-/ti-)	144
linguagem	mawulawulelu (ma-); wulawulu (wu-); wulirimi (wu-)	145
literatura	matsalwa ya mabhuku (ma-); tlawa wa mabhuku (mu-/mi-)	146
marca de objecto	cikombisu ca citatisu (ci-/zvi-); cikombisu ca cimbhetiselu (ci- /zvi-)	147
marca de sujeito	cikombisu ca mumahi (ci-/zvi-)	148
máxima	ciwulwa (ci-/zvi-); tshketu (mu-/mi-)	149
mensagem	hungu (gi-/ma-)	150
metáfora	tseketsu (mu-/ mi-); cigego (ci-/zvi-); metafura (yi-/ti-)	151
metonímia	metonimiya (gi-/ma-); cinyikwa vitu hi kufambelana ka mitiru ya cona (ci-/zvi-)	152
modo (verbal)	matshamelu ya cimahu (ma-); mawulelu (ma-)	153
monolíngue	-a lirimi yin'wi; -a kuwulawula lirimi yin'wi; muwulawuli wa lirimi yin'wi (mu-/va-)	154
monólogo	kuwulawula wece (ku-); wunguringuri (wu-)	155
morfema	cipandzana ca gezu (ci-/zvi-)	156
morfologia	gondzu ya mawumbelu ya magezu (yi-/ti-); morifoloxjiya (wu-)	157
multicultural	tsalanganu wa mitumbunuku (mu-/ mi-); kutala ka mitumbunuku (ku-); mitumbunuku ya yinyingi; kutsalanga ka mitumbunuku (ku-)	158
multilíngue	-a tirimi ta tiningi (ti-); -a kuwulawula tirimi totala; wuwulawuli ga tirimi totala (wu-)	159
multilinguismo	wutirisi ga tirimi ta tiningi (wu-); wutsalanganu ga tirimi (wu-); wuwulawuli ga tirimi totala (wu-); wuhambanelani ga tirimi (wu-); tsalanganu wa tirimi (mu-/ mi-); tirimi ta tiningi (ti-)	160
narração	wuhlawuteleli (wu-); wutlhamuseli (wu-)	161
narrador	mutshawuteli (mu-/va-); mutlhamuseli (mu-/va-)	162

nasal	-a nhovhu; -a cinhovhu; -a kunhovha	163
nasalização	wunhovhuhati (wu-)	164
negação	wuyali (wu-); wukaneti (wu-)	165
negativo	-a kuyala; -a kukaneta; yalu (mu-/ mi-); kanetu (mu-/ mi-)	166
neologismo	gezu cinyan'waka (gi-/ma-); cimanjimanji (ci-/zvi-)	167
nome	vitu (gi-/ma-)	168
núcleo (sintagmático)	tshinya ga tlawa wa magezu (gi-/ma-)	169
objectivo	kongometu (mu-/mi-); mixuvu (mi-)	170
objecto (complemento)	cimbhetiselu (ci-/zvi-); citatisu (ci-/zvi-)	171
objecto directo	cimbhetiselu cokongoma (ci-/zvi-); citatisu cokongoma (ci-/zvi-)	172
objecto indirecto	cimbhetiselu cokala kukongoma (ci-/zvi-); citatisu colandzela (ci-/zvi-)	173
objecto primário	cimbhetiselu cosangula (ci-/zvi-); cimbhetiselu ca masangulisi (ci-/zvi-); citatisu coranga (ci-/zvi-)	174
objecto secundário	cimbhetiselu colandzela (ci-/zvi-); cimbhetiselu ca wumbiri (ci-/zvi-); citatisu colandzela (ci-/zvi-)	175
oclusivo	cidhuwukela ndzeni (ci-/zvi-)	176
ortografia	matsalela manene (gi-/ma-); matsalela (gi-/ma-)	177
padronizar	kuveka minayu (ku-); kuboza minayu (ku-)	178
padronização (da ortografia)	wubohi ga minayu ya matsalela (wu-)	179
palavra	gezu (gi-/ ma-)	180
parágrafo	ndzima (yi-/ti-)	181
passado (tempo verbal)	cikhathi cihundzileku (ci-/zvi-)	182
peça teatral	wukombisi ga cihitani (wu-); cipimanyisu (ci-/zvi-)	183
pejorativo	ciruku (ci-/zvi-); hlamba (yi-/ti-); cipoyilu (ci-/zvi-)	184
perfectivo	-a kumbelela; -a kuhetiseka	185
personagem	mukumeki (mu- /va-)	186
personificação	kuyambala wumunhu (ku-); wuwulawuli ga zivhari/zvilu (wu-)	187
pessoa gramatical	munhu (mu- /va-)	188
plural	wunyingi (wu-)	189
plurilinguismo	wutirisi ga tirimi tiningi (wu-); hlengeletanu wa tirimi (mu-/mi-); wutsalanganu ga tirimi (wu-); wuwulawuli ga tirimi totala (wu-); wuhambanelani ga tirimi (wu-); tirimi ta tiningi (ti-)	190
poema	cithokozelu (ci-/zvi-)	191
poesia	wuthokozeli (wu-)	192
polissemia	tthamuselu talu (mu- /mi-); talu tthamuselu wa gezu (mu-/mi-); -a mitthamuselu yotala	193
ponto	hiku (ci-/zvi-)	194
ponto e vírgula	hiku hefemulu (ci-/zvi-)	195
ponto de exclamação	hiku hlamalu (ci-/zvi-)	196
ponto de interrogação	hiku wutisu (ci-/zvi-)	197
ponto final	hiku gumesu (ci-/zvi-)	198
pontuação	wuhiku (wu-)	199
predicado	cimahu (ci-/zvi-)	200
prefixação	wurangi (wu-)	201
prefixo	cirangi (ci-/zvi-)	202

prefixo de classe	cirangi ca tlawa mavitu (ci-/zvi-)	203
preposição	cirangelekeleli (ci-/zvi-)	204
presente (tempo verbal)	cikhathi ca zvezvi (ci-/zvi-)	205
pretérito imperfecto	cikhathi cihundzileku cokala kumbelela (ci-/zvi-); cikhathi cihundzileku cokala kuhetiseka (ci-/zvi-)	206
pretérito perfeito	cikhathi cihundzileku combelela (ci-/zvi-); cikhathi cihundzileku cohetiseka (ci-/zvi-)	207
pronome	civhaleti (ci-/zvi-)	208
pronome absoluto	civhaleti vitu (ci-/zvi-)	209
pronome demonstrativo	civhaleti wukombi (ci-/zvi-)	210
pronome interrogativo	civhaleti ca ciwutisu (ci-/zvi-)	211
pronome pessoal	civhaleti mavitu (ci-/zvi-)	212
pronome possessivo	civhaleti wun'winyi (ci-/zvi-)	213
pronome reflexo	civhaleti wutixungeti (ci-/ zvi-); civhaleti wutiwoningi (ci-/ zvi-)	214
pronúncia	mavhumisela (gi-/ma-); mazwatisela (gi-/ma-); mavhumela gezu (ma-); mawulawulelu (gi-/ma-)	215
proposição	ciwulwa (ci-/zvi-)	216
protagonista	muhlohleleli (mu- /va-); muvangisi (mu-/ va-); muhumeleli (mu-/ va-)	217
provérbio	zviwulu (ci-/zvi-); tshketu wa vakali (mu-/ mi-)	218
qualificador	cihlawuti (ci-/zvi-); cikomba mamahelu (ci-/zvi-); cikombamatshamelu (ci-/zvi-)	219
quantificador	muhlayeleli (mu- va-); -a kuhlaya tsengu	220
radical	tshinya (gi-/ma-)	221
raiz	limitsu (li-/ti-)	222
raiz nominal	limitsu ya vitu (li-/ti-)	223
raiz verbal	limitsu ya cimahu (li-/ti-)	224
receptor	muyamukeli (mu-/va-); muyengisi (mu-/va-); mutsaleliwa (mu-/va-)	225
recursividade	wuphindaphindi (wu-)	226
redacção	wuwumbi ga tsalwa (wu-); wukhandi (wu-)	227
reduplicação	wubhanyi limitsu (wu-); wuwuyeleleli ga limitsu (wu-); wuphindeleleli ga limitsu (wu-)	228
reocorrência	wuwuyeleleli (wu-); wuphindeleleli (wu-)	229
repetição	wuyelelu (wu-)	230
resumo	kandzakanyu (mu-/mi-); komisu (mu- /mi-); wusongi ga mhaka (wu-)	231
reticências	zvihiwana nharu (ci-/zvi-)	232
semivogal	khahlanya ga ciwutisu (gi-/ ma-)	233
sigla	cikomisavitu (ci-/zvi-)	234
significado	tthamuselu (mu-/mi-)	235
significante	ciitthamuseliwa (ci-/zvi-)	236
sílaba	ciwandzana (ci-/zvi-); cikhen'wana (ci-/zvi-)	237
sinal de pontuação	cihiku (ci-/zvi-)	238
singular	wuwun'wi (wu-)	239
sinonímia	wuyelani (wu-); wufanani ga tthamuselu wa magezu (wu-); wubizweni (wu-)	240
sinónimo	gezu gofanana tthamuselu (gi-/ ma-); gezumabizweni (gi-/ma-)	241
sintagma	cigavanyana (ci-/zvi-); tlawa wa magezu (mu-/mi-)	242

síntese	kandzakanyu (mu-/ mi-); komisu (mu- /mi-); wusongi ga mhaka (wu-)	243
som	pfumawulu (mu-/ mi-)	244
sonoro	civhumi (ci-/zvi-); -a kuvhuma	245
substantivo	vitu (gi- /ma-)	246
substantivo próprio	vitu ga wutsumbu (gi- /ma-)	247
substantivo comum	vitu ga toloveleku (gi- /ma-); vitu ga zvilu (gi- /ma-)	248
substantivo abstracto	vitu ga zvilu zvingawonikiku (gi-/ma-)	249
substantivo colectivo	vitu ga mitlawu (gi-/ma-); vitu ga zvopatsana (gi-/ma-)	250
sufixação	wulandzi (wu-)	251
sufixo	cilandzi (ci-/zvi-)	252
sujeito	mumahi (mu-/va-)	253
sumário	kandzakanyu (mu-/mi-); komisu (mu-/mi-); cikombisu ca gondzu (ci-/zvi-)	254
teatro	wukombisi ga zvihitani (wu-); cipimanyisu (ci-/zvi-); teyaturu (yi-/ti-)	255
tema	hlokomhaka (yi- /ti-)	256
tema nominal	hlokovitu (yi-/ti-)	257
tema verbal	hlokocimahu (yi-/ti-)	258
tempo (verbal)	cikhati ca cimahu (ci-/zvi-)	259
texto	tsalwa (mu-/mi-)	260
título	hlokomhaka ka matsalwa (yi-/ti-); hlokomhaka (yi-/ti-)	261
tom	pimu wa pfumawulu (mu-/mi-); vhumela (gi-/ma-)	262
tradução	wutolokeli (wu-)	263
traduzir	kutolokela (ku-)	264
transitivo (verbo)	cimahu cokombela cimbhetiselu (ci-/ zvi-); cimahu colondza cimbhetiselu (ci-/zvi-); cimahu cohlengula cimbhetiselu (ci-/zvi-)	265
travessão	cihingakanyiswa (ci-/zvi-); cindzhatana coyetlela (ci-/zvi-); tenga (mu-/mi-)	266
variação	wuhambani liri (wu-)	267
variante linguística	cinavi liri (ci-/zvi-); cirimimuganga (ci-/zvi-)	268
verbo	cimahu (ci-/zvi-)	269
verbo auxiliar	cimahu seketeli (ci-/zvi-)	270
verbo estativo	cimahu ca matshamelu (ci-/zvi-)	271
verbo intransitivo	cimahu cokala cimbhetiselu (ci-/ zvi-); cimahu cokala kukombela cimbhetiselu (ku-)	272
verbo principal	cimahu ca tshimatshima (ci-/zvi-); cimahu ca lisima (ci-/zvi-)	273
verbo transitivo	cimahu colondza cimbhetiselu (ci-/zvi-); cimahu cohlengula cimbhetiselu (ci-/zvi-); cimahu cokombela cimbhetiselu (ci-/ zvi-)	274
verso (poesia)	vhesi (gi- /ma-)	275
vibrante	-a kururumela; cirurumela (ci-/zvi-); civhumi (ci-/zvi-)	276
vírgula	hefemulu (ci-/ zvi-)	277
vocabulário	longololoku wa magezu (mu-/mi-)	278
vogal	cizwati (ci-/zvi-)	279
vogal breve	cizwati cokoma (ci-/zvi-)	280
vogal final	cizwati cogumesa (ci-/zvi-)	281
vogal longa	cizwati coleha (ci-/zvi-)	282

B) Citlhamusamagezwana ca wumbiri: Wutivi (Matematika, Xjeyometriya, Tivuzvilo/ Fizika, Kimika, Tivumisava/Xjeyografiya)

Ciputukezi	Citshwa	#
Abril	Dzivamisoko (mu-/va-); Abhirili (mu-/va-)	01
absorvente	cipsongi (ci-/zvi-); cinyamalalisi (ci-/zvi-); cinyungulukisi (ci-/zvi-); cikoka mati (ci-/zvi-)	02
adição	wupatsi (wu-); wudhivanisi (wu-)	03
Agosto	Mawuwani (mu-/va-); Agoxitu (mu-/va-)	04
aleatório	wuhalahala (wu-); -a makotla	05
álgebra	alixjebhirika (gi-/ma-)	06
algoritmo	aligoritimu (gi-/ma-)	07
altura	malehela (ma-); kuleha (ku-); kuyaluka (ku-); ciyimu (ci-/zvi-); kuzemuka (ku-)	08
ângulo	khona (gi-/ma-); wuyahla (wu-); yihla (yi-/ti-); wuvhulwa (wu-)	09
ângulo agudo	khona gobutsama (gi-/ma-); yihla agudhu (yi-/ti-); wuvhulwa gobutsama (wu-)	10
ângulo giro	khona ga randzaveti (gi-/ma-); khona ga rodhonda (gi-/ma-); yihla cirendzelekweni (yi-/ti-)	11
ângulo obtuso	khona ga ciphampfana (gi-/ma-); yihla ya obhutuzu (yi-/ti-)	12
ângulo raso	khona goyandlala (gi-/ma-); yihla yoyandlala (yi-/ti-)	13
ângulo recto	khona golulama (gi-/ma-); yihla yolulama (yi-/ti-)	14
ângulo interno	khona ga ndzeni (gi-/ma-); yihla ndzeni (yi-/ti-)	15
ângulo externo	khona ga handle (gi-/ma-); yihla handle (yi-/ti-)	16
área	ndawu (n-/ti-); cipandzi (ci-/zvi-)	17
aresta	konyi (mu-/mi-); arexita (gi-/ma-)	18
aritmética	aritimetika (gi-/ma-)	19
átomo	atomu (gi-/ma-)	20
Austral	Dzonga (ku-)	21
axioma	lisini (li-/ti-)	22
balança	cikalu (ci-/zvi-); cipezi (ci-/zvi-)	23
base	ciseketelu (ci-/zvi-); tshinya (gi-/ma-)	24
centímetro	sentimeturu (gi-/ma-)	25
cilindro	silinduru (gi-/ma-)	26
círculo	randzaveti (gi-/ma-); sirikulu (gi-/ma-)	27
circunferência	rodhonda (gi-/ma-); sirikuferesiya (gi-/ma-)	28
comutativa (propriedade)	wucicani (wu-)	29
comparação	wufananisi (wu-); wuringanisi (wu-); kufananisa (ku-); kuringanisa (ku-)	30
composto	wumbanu (wu-); hlengelu (mu-/mi-); patsanu (mu-/mi-)	31
comprimento	wulehi (wu-); wuyandlali (wu-)	32
condutor (elect.)	cihundzisi gezi (ci-/zvi-)	33
cone	koni (gi-/ma-); cindiri (ci-/zvi-)	34
conjunto	tlawa (mu-/mi-); hlengeletanu (mu-/mi-); butsu (gi-/ma-)	35
cubo	kubhu (gi-/ma-)	36
décima	wukhumi (wu-)	37
decimal	-a wumakhumi	38
denominador	cihlayeliwa (ci-/zvi-); tsengu hasi ka yavanyisu (yi-/ti-)	39

desidratação	wuwomiga mati (wu-); wumbeli mati (wu-); wupepuki ga mati (wu-)	40
Dezembro	Hlanguli (mu-/ va-); Dhizemburu (mu-/va-)	41
diagonal	cihingakanyi (ci-/zvi-)	42
diagrama	dhiyagarama (gi-/ma-)	43
diâmetro	cipandza makari ni makari (ci-/zvi-); dhiyameturu (gi-/ma-)	44
dígito	yoce (mu-/va-); hlayumuyece (yi-/ti-)	45
dilatação	wuvhimbi (wu-); wukukumuki (wu-)	46
dimensão	pimu (mu-/mi-); wuhombi (wu-)	47
distância	pfhuka (mu-/mi-); mangwa (mu-/mi-)	48
distributiva (propriedade)	-a yavelelu	49
divisão	wuyavanyisi (wu-); wuphakanisi (wu-)	50
divisível	-a kuyavanyisa; -a kuyavanyiseka	51
divisor	ciyavanyisi (ci-/zvi-)	52
dobro	wuyeledo mbiri (wu-); mubhanyu (mu- mi-); kumbiri (ku-)	53
ebulição	wuvili (wu-); wupaluki (wu-)	54
eixo	yexu (li-gi-/ma-); ndzhati simelu (mu-/ mi-)	55
electricidade	gezi (gi-/ma-); ndzilu wa gezi (mu- /mi-)	56
elemento	cilu (ci-/zvi-); ciru (ci-/zvi-)	57
equação	yekwasawu (yi-/ti-)	58
esfera	ciwumbulukwa (ci-/zvi-); bhola ya simbi (yi-/ ti-); wubhola (wu-); cifera (ci-/zvi-)	59
esquadro	cikwadhuru (ci-/zvi-)	60
estatística	wuhlayeleli (wu-); citatixitika (ci-)	61
Este	Wuceni (ku-); Muhuma gambu (ku-)	62
estímulo	kunyawusa (ku-); kucetelu (ku-); hlohlozelu (mu-/ mi-)	63
evaporação	wutuviki mati (wu-); wudzunuki (wu-)	64
factor (mat.)	tsengu wuyetwa (mu-/mi-); ciwuyeleli (ci-/zvi-); fatori (gi-/ma-)	65
Fevereiro	Nyanyakulu (mu-/va-); Fevhereru (mu-/va-)	66
figura	cimahwa (ci-/zvi-); ciwumbiwa (ci-/ zvi-); cifanisu (ci-/zvi-)	67
fracção	cipandzi (ci-/zvi-); ciyava (ci-/zvi-); farasawu (yi-/ti-)	68
gás	gaxji (n-/ti-); moya wa mbawula (mu-/mi-); cimusi (ci-/zvi-)	69
gaseificação	wugaxjisi (wu-); wumoyisi (wu-)	70
geometria	xjeyometiriya (gi-/ma-)	71
gráfico	garafiku (yi-/ti-)	72
grama	garama (gi-/ma-)	73
hidratação	wuyamukeli mati (wu-)	74
horizontal	wuyandlali (wu-)	75
ião	iyawu (yi-/ti-)	76
íman	cikokasimbi (ci-/zvi-); xoki (yi-/ti-)	77
ímpar	muhofo (mu-/mi-); muyece (mu-/va-); makalapatsanu (ma-)	78
inércia	kungatihenyi (ku-); kunyima (ku-)	79
Inverno	Cirami (ci-/zvi-)	80
isolador	cihambanyisi (ci-/zvi-); ciphawukisi (ci-/zvi-)	81
Janeiro	Nyanyanyani (mu-/va-); Xjaneru (mu-/va-)	82
Julho	Malatacikwinyani (mu-/va-); Xjulyu (mu-/va-)	83

Junho	Phwitawuxika (mu-/va-); Xjunyu (mu-/va-)	84
lado	reve (gi-/ma-); tlhelu (gi-/ma-)	85
largura	wuyanami (wu-)	86
lateral	reve (gi-/ma-); -a reve; -a reveni	87
legenda	citlhamuselu (ci-/zvi-); lejenda (yi-/ti-)	88
linha	ndzhati (mu-/mi-)	89
linha horizontal	ndzhati woyandlala (mu-/mi-)	90
linha vertical	ndzhati wonyima (mu-/mi-)	91
líquido	wumati (wu-); -a mati	92
logarítmo	logaritimu (yi-/ti-)	93
Maio	Mugacih (mu-/va-); Mayu (mu-/va-)	94
Março	Mahandzakanyi (mu-/va-); Marisu (mu-/va-)	95
massa	wibindzi (wu-)	96
matemática	matematika (yi-/ti-)	97
matéria	cilu (ci-/zvi-); civangwa (ci-/zvi-); chumu (mu-/mi-)	98
mediana	wumakarana (wu-); medhiyana (n-/ti-)	99
metro	meturu (gi-/ma-); konu (mu-/mi-)	100
milímetro	milimeturu (gi-/ma-)	101
minuto	meneti (n-/ti-)	102
molécula	molekula (n-/ti-); cipandzanyanyana (ci-/zvi-)	103
multiplicação	wuwuyeleli (wu-); wuyandzisi (wu-); wuphindeli (wu-)	104
multiplicativo	ciwuyelelisi (ci-/zvi-); ciyandziselisi (ci-/zvi-)	105
multiplicador	ciwuyelelisi (ci-/zvi-)	106
multiplicando	ciwuyeleliwa (ci-/zvi-)	107
múltiplo	wuyelelisiwu (wu-); ciyandziswa (ci-/zvi-); handzu (mu-/mi-)	108
negativo	cindzhaku phanga (ci-/zvi-); cihasi phanga (ci-/zvi-)	109
neutro	makala tlhelu (gi-/ma-); makala tiru (gi-/ma-); cihavagezi (ci-/zvi-)	110
Nordeste	N'walungukuca (ku-)	111
Noroeste	N'walungupelagambu (ku-)	112
Norte	N'walungu (ku-)	113
Novembro	Ndzati (mu-/va-); Novhemburu (mu-/va-)	114
núcleo	tsindza (mu-/mi-); cikarini (ci-); cinya (ci-/zvi-)	115
numerador	cihlayeli (ci-/zvi-)	116
numeral	wuhlayi (wu-); wuhlayeli (wu-)	117
número	hlayu (n-/ti-)	118
número impar	hlayu ya muhoho (n-/ti-); muyece (mu-/va-); makalapatsanu (ma-)	119
número inteiro	hlayu yoyenelela (yi-/ti-); hlayu ya murumba (yi-/ti-)	120
número par	hlayu ya patswa (n-/ti-); hlayu ya patsanu (n-/ti-)	121
Ocidente	N'walugupelagambu (ku-)	122
Oeste	Mupelagambu (ku-)	123
organismo	civangwa (ci-/zvi-); citsongwatsongwani (ci-/zvi-); miri (mu-/mi-)	124
Oriente	Wuceni (ku-)	125
Outono	Cixika (ci-/zvi-)	126
Outubro	Hukuri (mu-/va-); Otubhuru (mu-/va-)	127

oxigénio	moya wohanyisa (mu-/mi-); moya wotenga (mu-/mi-); okisixjeniyu (gi-/ma-)	128
padrão	cipimu (ci-/zvi-); lipimu (li-/ti-)	129
par	patswa (mu-/mi-)	130
paralelogramo	paralelogaramu (gi-/ma-)	131
pentágono	petagonu (gi-/ma-)	132
percentagem	cizana (ci-/zvi-)	133
perímetro	wupatsi ga matlhelu (wu-); perimeturu (gi-/ma-)	134
peso	wubindzi (wu-)	135
pictograma	pitogarama (gi-/ma-)	136
pirâmide	piramidhi (gi-/ma-)	137
plano (superfície)	wuyandlali (wu-); -a kululama	138
plano inclinado	wuyandlali gobzekela (wu-)	139
Poente	Mupela gambu (ku-)	140
polo	chokeni (yi-/ti-)	141
ponto	tthanganyisu (mu-/mi-)	142
ponto cardeal	cikomba wutlhelu (ci-/zvi-)	143
positivo	-a hehla ka phanga; cihehla phanga (ci-/zvi-)	144
Primavera	Cihala (ci-/zvi-)	145
prisma	pirixima (gi-/ma-)	146
probabilidade	lavetelu (mu-/mi-)	147
problema	mhaka (yi-/ti-); ciwutisu (ci-/zvi-); cilavahlamulu (ci-/zvi-)	148
produto (mult.)	handzu (mu-/mi-)	149
proporção	wufanani mihandzu (wu-); poriporisawu (gi-/ma-)	150
quadrado	kwadharadhu (gi-/ma-)	151
quadrilátero	munitlhelu (mu-/va-); nyamunimatlhelu (mu-/va-)	152
quadro	kwadhuru (gi-/ma-)	153
quantidade	tsengu (mu-/mi-); pimu (mu-/mi-)	154
quilo	kilu (yi-/ti-)	155
quilómetro	kilometeru (gi-/ma-); kenekenu (gi-/ma-)	156
radiação	lihlahla (li-/ti-); liwoningu (li-/ti-); kutsunyiwa (ku-); linyuku (li-/ti-)	157
raio atmosférico	libara ya tilu (li-/ti-)	158
raio de fonte luminosa	liwoningu ya cinyiki ca gezi (li-/ti-)	159
raio (geom.)	seve (n-/ti-)	160
raio solar	sani (gi-/ma-); liwoningu ya gambu (li-/ti-)	161
recta	ndzhati wolulama (mu-/mi-)	162
rectângulo	retangulu (gi-/ma-)	163
resistência	citiyi (ci-/zvi-); cititi (ci-/zvi-); wutserami (wu-)	164
resto	cisalu (ci-/zvi-); muhoho (mu-/mi-)	165
resultado	hlamulu (mu-/mi-); handzu (mu-/mi-); tshovelu (mu-/mi-)	166
rotação	rendzeleku (mu-/mi-); kujika (ku-)	167
secta	cikombi (ci-/zvi-); paxa (mu-/mi-); likharara (li-/ti-)	168
segmento	cikhemu ca ndzhati wolulama (ci-/zvi-)	169
segundo (tempo)	segundu (gi-/ma-); sekeni (yi-/ti-)	170
ser	zvivangwa (ci-/zvi-)	171

Setembro	Mhawuli (mu-/va-); Setemburu (mu-/va-)	172
simbiose	wuhanyisani (wu-); mavhunana (ma-); wutirisanu (wu-)	173
sinal de adição	cikombisu ca wupatsi (ci-/zvi-); cipatsi (ci-/zvi-); cikombisu ca wudhivanisi (ci-/zvi-); wudhivanisi (wu-)	174
sinal de divisão	cikombisu ca wuyavanyisi (ci-/zvi-); ciyavanyisi (ci-/zvi-)	175
sinal de multiplicação	cikombisu ca wuwuyeleli (ci-/zvi-); cikombisu ca wuyandzisi (ci-/zvi-); cikombisu ca wuphindeli (ci-/zvi-); ciwuyelelisi (ci-/zvi-); ciyandzisi (ci-/zvi-)	176
sinal de subtração	cikombisu ca wususi (ci-/zvi-); cisusisi (ci-/zvi-); cikombisu ca wuhunguli (ci-/zvi-); cihunguli (ci-/zvi-)	177
sólido (estado)	wuwomi (wu-); wuribzi (wu-)	178
sólido (geom.)	ciwumbiwa ca xjeyometiriya (ci-/zvi-)	179
solidificação	wuwaribzi (wu-); wuribzi (wu-); wuwomisi (wu-)	180
solúvel	- a kunyunguluka; -a kunyongovela; wunyunguluki (wu-); wunyongoveli (wu-)	181
soma	mupatsu (mu-/mi-); tlanganyisu (mu-/mi-); wupatsi (wu-); wudhivanisi (wu-)	182
substância	chumu (mu- /mi-); cilu (ci-/zvi-); subhixitasiya (gi-/ma-)	183
subtração	wususi (wu-); wuhunguli (wu-)	184
Sueste	Dzongawuca (ku-)	185
Sudeste	Dzongawuca (ku-)	186
Sudoeste	Dzongampelagambu (ku-)	187
Sul	Dzonga (ku-)	188
superfície	wuyandlali (wu-); khurisi (mu-/mi-); hehla misava (yi-)	189
tabuada	tabhuwadha (gi-/ma-)	190
teorema	teyorema (gi-/ma-); mipimisu (mu-/mi-)	191
termómetro	terimometuru (gi-/ma-); cipimamahisela (ci-/zvi-)	192
total	tlanganyisu (mu-/mi-); zvotlhe (zvi-)	193
trapézio	tarapeziyu (gi-/ma-)	194
triângulo	nyamakhonanharu (mu-/va-); tiriyangulu (gi-/ma-)	195
tríplo	wuyelelu nharu (wu-); kanharu (wu-)	196
unidade	wusanguli (wu-); tsumbu (mu- /mi-); cin'we (ci-/zvi-)	197
valor	tsengu (mu-/mi-); pimu (mu-/mi-)	198
vapor	wutuviki (wu-)	199
variável	cihambanyisu (ci- /zvi-); cicicaku (ci-/zvi-)	200
velocidade	matsutsumela (ma-); mafambela (ma-)	201
Verão	Cimumu (ci-)	202
vertical	wunyimi (wu-); a- kunyima	203
vértice	pota (yi- / ti-); coka (yi-/ti-)	204
volume	wundzeni (wu-); wudzumba (wu-); vhulumi (gi-/ma-)	205
zero	phanga (gi-/ma-); hava (mu-/mi-)	206

C) Citlhamusamagezwana ca wunharu: Wutivi gogondza zvihari (mavitu ya zvihari)

Ciputukezi	Citshwa	#
abelha	nyoxi (n-/ti-)	01
abelhão	vhembeleti (gi-/ma-)	02
abutre	koti (gi-/ma-); likotani (li-/ma-)	03
água	gama (gi-/ma-)	04
andorinha	mbewulwani (yi-/ ti-)	05
antílope	mhala (yi-/ti-)	06
aranha	nyazombi (mu-/va-)	07
avestruz	mbuwa (yi-/ti-)	08
bacalhau	bakayawu (yi-/ti-)	09
baleia	nyatudi (mu-/va-)	10
barata	hele (gi- /ma-)	11
boi	homu (n-/ti-)	12
borboleta	phaphatani (gi-/ ma-)	13
búfalo	nyari (yi-/ti-)	14
burro	mbongola (yi-/ti-)	15
cabrito	mbuti (n-/ti-)	16
cágado	futsu (n-/ti-)	17
camaleão	lopfani (li-/ma-); luvhani (li-/ti-)	18
camarão	phanji (gi-/ma-)	19
camelo	kamela (gi-/ma-)	20
cão	mbzana (yi-/ti-)	21
caracol	humba (yi-/ti-)	22
caranguejo	ndzolo (yi-/ti-)	23
carraça	cigalani (ci-/zvi-); cidzadza (ci-/zvi-); citsatsa (ci-/zvi-)	24
cavalo	haxi (gi-/ma-)	25
cegonha	swekanyawa (mu-/va-)	26
centopeia	ndlandlalati (yi-/ ti-)	27
cervo	mbavala (yi-/ti-)	28
chimpanzé	tokoloxi (mu-/va-)	29
cobaia/porquinho da Índia	cikalapitani (ci-/zvi-)	30
cobra	nyoka (yi-/ti-)	31
coelho	vhundla (mu-/mi-); pfundla (mu-/ mi-)	32
coruja	cikhovha (ci-/zvi-)	33
corvo	cigwaha (ci-/zvi-)	34
crocodilo	ngwenya (yi-/ti-)	35
elefante	ndlovhu (yi-/ti-)	36
escaravelho	civhengula (ci-/ zvi-)	37
escorpião	humi (yi-/ti-)	38
esquilo	xindzi (yi-/ti-)	39
formiga	sokoti (yi-/ti-/wu-)	40
gafanhoto	bhandzala (yi-/ti-); fekefeke (gi-/ma-)	41

gala-gala	cibaratata (ci-/zvi-)	42
galinha	huku (yi-/ti-); mbaha (mu-/mi-)	43
galo	kuku (mu-/mi-)	44
garça	munyangani (mu-/mi-)	45
gato	cimanga (ci-/zvi-)	46
gazela	mhuti (yi-/ti-)	47
girafa	huhlu (yi-/ti-)	48
gorila	fenhe (yi-/ti-)	49
grilo	nyendla (yi-/ti-)	50
hiena	mhisi (yi-/ti-)	51
hipopótamo	vhuwu (yi-/ti-)	52
jacaré	ngwenya (yi-/ti-)	53
lagartixa	nyacoloxi (mu-/va-)	54
lagarto	kwahli (mu-/mi-)	55
leão	nghala (yi-/ti-); nghonyamu (yi-/ti-)	56
lebre	mugwaja (mu-/mi-)	57
leopardo	yingwi (yi-/ti-)	58
lobo	hlolwa (gi-/ma-)	59
lombriga	nyokani (yi-/ti-)	60
lula	cirumba (ci-/zvi-)	61
macaco	hawu (yi-/ti-)	62
macaco-cão	fenhe (yi-/ti-)	63
maria-café (mil-pés)	khongoloti (gi-/ma-)	64
matacana/bicho do pé	tekenya (gi-/ma-)	65
mexilhão	palu (gi-/ma-)	66
minhoca	xukwa (n-/ti-)	67
mocho	cikhovha (ci-/zvi-)	68
morcego	khoha (li-gi-/ma-)	69
mosca	nhongani (yi-/ti-)	70
mosquito	sunu (yi-/ti-)	71
ovelha	nyevhu (yi-/ti-); qama (yi-/ti-)	72
pangolim	halakavhuma (yi-/ti-)	73
papagaio	hokwe (mu-/va-)	74
pato	patu (gi-/ma-)	75
pato-mareco	sekwa (gi-/ma-)	76
papa-formigas	halakavhuma (yi-/ti-)	77
percevejo	sekiti (yi-/ti-)	78
perdiz	hwari (yi-/ti-)	79
peru	pirwa (gi-/ma-)	80
piolho	nhwala (yi-/ti-)	81
pombo	cipomba (ci-/zvi-)	82
porco	khumba (gi-/ma-)	83
pulga	chowani (yi-/ti-)	84
quizumba	mhisi (yi-/ti-)	85

rã	khutla (gi-/ma-)	86
raposa	khanga (gi-/ma-)	87
ratazana	bhonyani (gi-/ma-); wuti (gi-/ma-)	88
rato	kondlo (gi-/ma-)	89
rato do canavial	vhondo (gi-/ma-)	90
rinoceronte	cibhejwana (ci-/zvi-)	91
rola	tuva (gi-/ma-)	92
sanguessuga	xundzu (mu-/mi-)	93
sapo	khele (gi-/ma-)	94
serpente	nyoka (yi-/ti-)	95
tartaruga	futsu (yi-/ti-); cibhotsu (ci-/zvi-)	96
térmite	muhlwa (mu-)	97
tigre	yingwi (yi-/ti-)	98
toupeira	tshukunyani (mu-/mi-)	99
tubarão	nyalusi (mu-/va-)	100
verme	cipungwani (ci-/zvi-)	101
vespa	mivhi (yi-/ti-)	102
zebra	mhangwa (yi-/ti-)	103

D) Citlhamusamagezwana ca wumuni: Wutomi/Wudhahi (wugondzisi mayelanu ni wutomi ni mababze ya tolovelo)

Ciputukezi	Citshwa	#
alergia	manyoki (ma-); kuhambuliwa (ku-)	01
amígdalas	mathoyisa (ma-)	02
amígdalite	mathoyisa (ma-)	03
anemia	kukala khata (ku-); anemiya (n-/ti-)	04
artéria	siha (mu-/mi-); csihana (ci-/zvi-)	05
asma	cifuva (ci-/zvi-); mahika (ma-)	06
bactéria	bhateriya (gi-/ma-)	07
bilharziose	citsunga (ci-/zvi-); cikoheti (ci-/ zvi-)	08
bilis	nyongwa (n-/ti-)	09
célula	selula (gi-/ma-)	10
cólera	kolera (n-/ti-)	11
conjuntivite	wukohani (wu-)	12
constipação	fundzeketu (gi-/ma-)	13
contagioso	-a kuthapelana (wu-); -a kutluletana (wu-)	14
contaminação	wuthapelisani (wu-); wutluletani (wu-)	15
coração	mbilu (yi-/ti-)	16
diabete	dhiyabhethi (li-/ma-); nyongwa (n-/ti-)	17
diarreia	kuhudha (ku-); kuwuyelela (ku-); kutsutsuma (ku-); kucheka (ku-); kupurugara (ku-)	18
disenteria	cikuna (ci-/zvi-)	19
doente	mubabzi (mu-/va-)	20
dor	kubayisa (ku-)	21

elefantíase	magiji (gi-/ma-)	22
epidemia	tungu (mu-/mi-); mbendeni (yi-/ti-)	23
epiderme	cikhumba (ci-/zvi-)	24
epilepsia	nyakhwari (mu- /va-); nyokani (yi-/ti-)	25
estômago	cingwengwe (ci-/zvi-); rumbu (gi-/ma-)	26
febre	kuhiseta (ku-); kuhisa ka miri (ku-); feveri (yi-/ti-)	27
fluido	matimiri (ma-)	28
gonorreia	cibhokota (ci-/zvi-); ciputu (ci-/zvi-)	29
gripe	fundzeketu (gi-/ma-); mukhuhlwani (mu-/mi-)	30
hemorragia	kuhuma khata (ku-)	31
hemorragia nasal	zongola (gi-/ma-)	32
higiene	basiselu (n-/ti-)	33
hospital	cipitali (ci-/zvi-); wudhahelweni (wu-)	34
infecção	kuvhundzela (ku-); wuthapeli (wu-)	35
inflamação	kuvhimba (ku-)	36
intestino	rumbu (gi-/ma-)	37
malária	dzedzedze (gi-/ma-); malariya (gi-/ma-)	38
micróbio	citsongwani (ci-/zvi-)	39
microrganismo	citsongwatsongwani (ci-/zvi-)	40
muco	tshepu (gi-/ma-)	41
músculo	wunyama (wu-); mitsomu (mu-/mi-)	42
órgão	ciru (ci-/zvi-)	43
osso	rambu (gi-/ma-)	44
pandemia	tungu (mu-/mi-); mbendeni (yi-/ ti-); mababzi ya kuhangalaka (ma-)	45
parasita	parazita (li-/ma-); cundzu (mu-/mi-); cipsongakhata (ci-/ zvi-)	46
prevenção	wuvhikeli (wu-); wulumukeli (wu-)	47
pulmão	hahu (gi-/ma-)	48
reumatismo	nyamakazi (yi-/ti-)	49
rubéola	xibhiri (ci-/zvi-)	50
sangue	khata (yi-/ti-)	51
sarampo	cibhiri (ci-/zvi-)	52
sarna	tisalu (n-/ti-); cigweri (ci-/zvi-)	53
sida	sidha (yi-)	54
sífilis	buva (n-/ti-)	55
teste	cikambelu (ci-/zvi-)	56
tosse	mukhuhlwani (mu-/mi-); khohlolo (mu-/mi-)	57
tuberculose	ndele (n-/ti-)	58
tumefacção	wuvhimbi (wu-)	59
vacina	nyezani (yi-/ti-); pondo (mu-/mi-)	60
varicela	pfavapfava (mu-/mi-)	61
veia	siha (mu-/mi-)	62
vigilância	wuwoneleli (wu-); wugadhi (wu-)	63
vírus	citsongwatsongwani (ci-/zvi-)	64
vitamina	vhitamina (gi-/ma-)	65

*Wugondzisi hi gona tlhari ga tamu legingatirisiwaku
kucica matshamela misaveni.*

Nelson Mandela

Tikweni ga Musambiki kutlhangeni tirimi tinyingi ni mitumbunuku yohambanahambana, hikwalahu, bhuku legi gitsaliwa nakutsumbiwa lizvaku gitavi civhunu ca hombi ka vagondzisi, hakuva mitirweni yabze ya siku gin'wi ni gin'wani vayisa mahlweni mitiru ya Wugondzisi hi Tirimi Timbiri, leyi yipaluxweku tikweni hi lembi ga 2004. Longoloku lowu wukombisa kutiyisa ka nayu wa matirisela ya tirimi, nawukombisa kambi bhindzu ga kunyika lisima tirimi ta tiku. Hikwalahu, kongometu wa bhuku legi kuhendleleta mitiru ya wutivi leyi yifanelaku kutirisiwa cilaweni ca tigondzu. Bhuku legi gingahatirisiwa kambi ka tigondzu ta kubuvhisisa vagondzisi va longoloku wa wugondzisi hi tirimi timbiri.

Gervásio Chambo, mugondzisi ni mukambisisi wa Univhersidade Eduardo Mondlane. A mitiru yakwe ya wukambisisi yifambelana ni kuxopaxopa tigondzu ta wutivi ni tirimi ka timhaka ta wugondzisi hi tirimi timbiri.

Feliciano Chimbutane, mugondzisi ni mukambisisi wa Univhersidade Eduardo Mondlane; mitiru yakwe kuxopaxopa kutlhangana ka tirimi ni timhaka ta wugondzisi (wululamisi, nayu wa mafambisela ni mamahela).

José M. García-Miguel, mugondzisi wa Univhersidade ya Vigo; a mitiru yakwe kuxopaxopa kuhambana ka tirimi ni wutivi ga mahambanela ya tirimi.

Fernando Ramallo, mugondzisi wa Univhersidade ya Vigo. Mitiru yakwe kuxopaxopa timhaka toyelana ni matshamela ya tirimi.

Susana Rodríguez Barcia, mugondzisi wa Univhersidade ya Vigo; tiru wakwe kuyandzisa tigondzu ta kuxopaxopa mawulawulela.

XUNTA
DE GALICIA

cooperacióngalega

UniversidadeVigo

UNIVERSIDADE
EDUARDO
MONDLANE